

Iráni nyelvi adatok a kenyér történetéhez

1

Közismert, hogy a tudományos irodalomban régóta heves vita folyik az óiráni irodalom kiemelkedő fontosságú alkotásának, az Avesztának és ezzel kapcsolatban Zarathustrának a történeti helyéről. A két egymással leginkább szembenálló felfogás közül az egyik szerint — amelyet az utóbbi időben legrészletesebben Nyberg fejtett ki — az Aveszta egy a társadalmi-gazdasági fejlődésnek meglehetősen alacsony fokán álló társadalomnak a terméke, amely »történetelőtti«, amennyiben saját történeti tudattal nem rendelkezik. Zarathustra történeti személyiség volt ugyan, de történeti helye közelebről nem állapítható meg. Élesen szembenáll ezzel az a nézet, amelynek főképviselője Herzfeld volt. Utóbbi szerint Zarathustra működése a perzsa birodalom megalakulásának az idejére, Kyros, Kambyzes, Dareios uralkodásának a korára esik. Ennek a korszaknak egyik tevékeny politikai résztvevője volt maga a próféta is. Így az avesztai irodalom létrejöttét ez a felfogás egy már aránylag magas fejlettségű társadalomhoz kapcsolja.¹ A felfogásoknak ez az ellentéte egész sor részletkérdésben is megmutatkozik. Míg Nyberg szerint a gathák társadalma a vas használatát nem ismerte,² addig Herzfeld erre a korra már fejlett fémművességet és különböző acél-fajták ismeretét teszi fel.³ Az a felfogás, hogy az Aveszta meglehetősen alacsony fejlődési fokon álló társadalmat tükröz, világosan kifejezésre jutott már W. Geigernek a keletiráni kultúrával foglalkozó nagy munkájában is.⁴ A primitív vonások kidomborítása, sőt feltételezése ebben számos vonatkozásban megfigyelhető. Így a táplálkozásról szóló fejezetben Geiger a kenyérről kapcsolatban a következőket mondja: »In welcher Art man das Brot bereitet, insbesondere ob man den Zusatz des Sauerteiges kannte, ist nicht anzugeben. Gewisse Ausdrücke in den Pāmirdialekten scheinen darauf hin-

¹ H. S. Nyberg: *Die Religionen des Alten Iran*. Leipzig 1938. 44 sk. és E. Herzfeld: *Zoroaster and his world*. Princeton 1947. I. 1 skk. — Mind Nybergtől, mind Herzfeldtől, mind pedig részben egymástól is különböző véleményt nyilváníttak ezekben a kérdésekben újabban J. Duchesne-Guillemín: *Zoroastre*. Paris 1948. 21 skk., *Fr. Altheim*: *Weltgeschichte Asiens im griechischen Zeitalter*. I. Halle (Saale) 1947. 95 skk., *Literatur und Gesellschaft im ausgehenden Altertum*. II. Halle/Saale 1950. 133 skk., Zarathustra und Alexander d. Gr. »La parola del passato« 20 (1951) 321 skk., Zarathustra. »Die neue Rundschau« 1952. kny. 1 skk. és W. B. Henning: *Zoroaster*. Oxford 1951. 35 skk.

² I. m. 257.

³ I. m. II. 780 skk.

⁴ *Ostiranische Kultur im Altertum*. Erlangen 1882.

zuführen, dass man den aus dem Teige geformten Kuchen unter heisser Asche zu vergraben und auf diese Weise zu backen pflegte. Es ist dies jedenfalls die primitivste Art der Brotbereitung.«⁵ A továbbiakban Geiger a kelet-irániak primitív hamubasült kenyérével a nyugatirániak fényűző édességeit és csemegéit állítja szembe. Keletiráni elmaradottságnak és fejlett nyugatiráni kultúrának ilyen szembeállítását azonban ma már általában nehezen tartható fenn. A régészeti kutatások által feltárt új adatok, amelyek kézzelfogható valóságában vetítik eléink az ókori Irán anyagi kultúráját, arról tanúskodnak, hogy a fejlődés üteme Kelet-Iránban és Nyugat-Iránban nagyjából hasonló volt. Igen jellemző például az i. e. VII.—VI. századi keletiráni és nyugatiráni településtípusok meglepő egyezése. Az ókori Xwārizm területén folytatott szovjet ásások megmutatták, hogy itt ebben a korban nagy, téglalapalakú, »lakófalakkal« körülvelt települések voltak. E várak belső területe beépítetlen volt, lakóik a két-három folyosósorból álló várfalakban laktak, a vár beépítetlen belső területe az állatállomány elhelyezésére szolgált.⁶ A Susa feltárásán dolgozó francia régészeti expedíció egyik fontos eredménye már most éppen az, hogy az achaimenida kor elejéről származó ottani perzsa település a xwārizmi »lakófalakkal« körülvelt vártípushoz hasonló volt.⁷ A településtípusnak ez az egyezése a társadalmi-gazdasági fejlődésnek nagyjából azonos szintjéről tanúskodik, nem látszik tehát túlságosan valószínűnek, hogy a táplálkozás és az egyik legfontosabb táplálék, a kenyér elkészítése terén a keletirániak messze Nyugat-Irán mögött maradtak volna.

2

Geiger azokkal a nyelvi adatokkal kapcsolatban, amelyekre fent idézett véleményét alapítja, Tomascheknek a pamíri iráni nyelvekkel foglalkozó, a maga idejében úttörő munkájára hivatkozik. Ebben a következő etimológiát találjuk:

»ming. *naghan*: aus *ni* und *kan* 'graben', eigentlich 'der unter der heissen Asche vergrabene, gebackene Kuchen', bal. *naghan*, arm. *nkanak*, pers. *nān*, kirgiz. *nan*, samoj. syrj. **ań* — also über ganz West-Asien verbreitet.«⁸

Tomaschek etimológiájával kapcsolatban — figyelmen kívül hagyva egyelőre azt a kérdést, hogy helyes-e — mindenekelőtt azt állapíthatjuk meg, hogy nem szolgáltat alapot a keletiráni hamubasült kenyérnek a nyugatiráni kenyérről való szembeállítására, amennyiben e szerint az összevetés szerint a perzsa *nān* eredeti jelentésének is 'hamubasült kenyér'-nek kellett lenni. Ugyanezzel a szócsoporttal később Horn is foglalkozott és némileg kiegészítette Tomaschek adatait, de magát az etimológiát változatlan formában találjuk nála:

⁵ I. m. 228 sk.

⁶ С. П. Толстов: Древний Хорезм. Москва 1948. 80 skk. és По следам древнехорезмийской цивилизации. Москва-Ленинград 1948. 94 sk.

⁷ R. Ghirshman: Rapports préliminaires I. Cinq campagnes de fouilles à Suse (1946—1951). Paris 1952. 18.

⁸ W. Tomaschek: Centralasiatische Studien. II. Die Pamir-Dialekte. Wien 1880. 63.

nān 'Brot' ~ arm. *nkan* ἐγκροφίαις 'unter der Asche gebackenes Brot';
 vergl. chorasm. *pekend*; bel. *nagan*, n. *nayan* 'Brot'; minj. *nayan*;
 phlv.-pāz. *nān*. Also zu *kan-* + *ni*, ursprünglich '(unter die heisse

Asche) Vergrabenes' ?⁹

Komoly haladást tehát Tomaschekhez képest Hornnál nem látunk, a xwārizmi adat bevétele legfeljebb még homályosabbá tette az összevetett szavak egymáshoz való viszonyát. E szócsoport összetartozásának kérdésében csak Hübschmannnak sikerült lényegesen előbbre jutnia, aki rámutatott arra, hogy a Horn által idézett iráni szavak nehezen vezethetők közös alapalakra vissza.

Az örmény *nkan* szó ugyanis szerinte csak egy középperzsa **nikān* alaknak lehet az átvétele, ebből viszont az újperzsa *nān* nem magyarázható meg. Utóbbi esetleg **nayna-* alakra tartja visszavezethetőnek. De nem származhatnak a pamíri iráni nyelvek adatai sem **nikān* alakból. Ezek véleménye szerint **nagan-* vagy esetleg **nakan-* alakra mehetnek vissza. A xwārizmi *pekend* szóról Hübschmann nem nyilatkozott. Valószínűleg pillanatnyilag csak azt tartotta kétségtelennek, hogy a Horn által összevetett szavak hangtörténeti szempontból nehezen függhetnek össze, de egymáshoz való viszonyukat nem látta világosan. Nyilván ez a magyarázata annak, hogy a Horn által idézett iráni adatokat a xwārizmi *pekend* elhagyásával — kérdőjellel ugyan, de mégis összeveti az örmény *nkan*, *nkanak* szóval.¹⁰

Ez a Hübschmannnál megfigyelhető bizonytalanság a szóbanforgó szócsoport magyarázatának kérdésében nem oszlott el teljesen még ma sem, pedig közben egész sor újabb fontos nyelvi adat vált ismertté. Így előkerült a pamíri adatok megfelelője a ker. szogdból,¹¹ s ez lehetővé tette, hogy a keletiráni szavak történetét csaknem egy évezreddel korábbi időbe nyomon tudjuk követni.¹² Újabban G. Morgenstierne foglalkozott több ízben is szócsoportunkkal, és saját nyelvi gyűjtései alapján több fontos keletiráni adattal egészítette ki. Megtalálta elsősorban a balūči és a mingāni adatok pontos megfelelőjét az afgánban: Waz. *nyan* 'wheaten bread', B. M. *nayān* 'bread', Khl. *nāyan* 'barley bread', Kab. Prs. *nān-i-nayān* = *nān-i-yanām* 'wheaten bread'. Az afgán szót Morgenstierne a már ismert balūči, mingāni, szogd stb. adatokon kívül a szintén saját feljegyzéséből származó ormurī és parači adatokkal vetette össze: orm. K *txan*, par. *nayōn*. Mindezeket az adatokat azután **ni-kan* alapalakra kísérte meg visszavezetni, nem kerülte el azonban figyelmét, hogy ilyen módon a perzsa *nān* magyarázat nélkül marad.¹³ De nehezen lehetne megmagyarázni a keletiráni szavak első szótagbeli *a* hangját is óiráni *i*-ből. Valószínűleg ezek a szembetűnő nehézségek készíthették Morgenstiernét arra, hogy yidyā és munģi nyelvi anyagának közzététele alkalmával felfogását módosítsa. Ebben a munkájában saját feljegyzése alapján a következő yidyā és munģi alakokat közli: yidyā zh, sh, g *nayen*, r *nayēn* = munģi m, g (= Zarubin feljegyzése, míg Gauthiot *nayn* alakot közöl) 'bread, food', és **nayna-* alakra vezeti vissza. Szócsoportunk többi tagjával Morgenstierne ezen a helyen nem foglalkozik, s így nem világos,

⁹ P. Horn: Grundriss der neupersischen Etymologie. Strassburg 1893. 229.

¹⁰ H. Hübschmann: Persische Studien. Strassburg 1895. 101 és Armenische Grammatik. I. Leipzig 1895. 204.

¹¹ R. Gauthiot: MSL XIX 129.

¹² A keresztény-szogd irodalom korára vonatkozólag v. ö. legújabban O. Hansen: Die christliche Literatur der Soghdier. Jahrb. 1951 d. Akad. d. Wiss. u. d. Lit. 297 sk.

¹³ G. Morgenstierne: An Etymological Vocabulary of Pashto. Oslo 1927. 51.

hogy magyarázatát érvényesnek tekinti-e azokra vonatkozólag is. Ellenben a *yidya-mungī* szóval összeveti a Sköld által közölt *yāzylāmi doyūn* szót. Ezenkívül felhívja a figyelmet a brahui *nikān* 'rations, meat' szóra, s ezt egy **ni-kāna*- típusú kiveszett balūči szóból származtatja.¹⁴ Ez a megjegyzése valószínűleg arra mutat, hogy a szóbanforgó »kenyér« jelentésű iráni szavakat két csoportra különíthetőnek tartja, s elképzelése szerint az egyik csoport **nayna*-, a másik pedig **ni-kāna*- alakra vezethető vissza.

3

Valóban, ha a fentebb ismertetett nyelvi adatokat az egyes nyelvek hangtörténete szempontjából megvizsgáljuk, arra az eredményre jutunk, hogy voltaképpen több, egymással össze nem függő szócsoporttal van dolgunk. Ezek közül legkönnyebb körülhatárolni a **ni-kāna*- alakra visszamenő szavak csoportját.

**ni-kāna*-. Erre az alakra közvetlen iráni nyelvi adatunk tulajdonképpen nincsen. Kétségtelen biztossággal feltehetjük azonban egykori meglétét az örmény *nkan*, *nkanak* 'hamubasült kenyér' és a brahui *nikān* 'ételadag, étel' szó alapján. Mind az örmény, mind pedig a brahui szó hangtanilag jól megmagyarázható mint egy **nikān* alak átvétele, s jelentéstani szempontból sem adódik különösebb nehézség, mert a 'kenyér' > 'ételadag, étel' jelentésfejlődés könnyen elképzelhető, sőt pontos párhuzamokkal igazolható is.¹⁵ Így egy iráni **nikāna*- 'hamubasült kenyér' szó egykori létezésével feltétlenül számolhatunk. A kérdés csak az, hogy milyen nyelvterületen élt ez a szó, s milyen korú rétegébe tartozik az iráni nyelvek szókészletének.

Ami az első kérdést illeti, az örmény *nkan* szó kétségtelenné teszi, hogy nyugatiráni nyelvterületen egykor megvolt a **nikāna*- 'hamubasült kenyér' szó. A brahui *nikān* adatból szintén arra lehetne következtetni, hogy ez a szó megvolt a balūčiiban vagy valamelyik másik keletiráni nyelvben is. Ez a feltevés azonban nem szükségszerű, mert a brahui szó lehet nyugatiráni jövevényszó is. Kétségtelen ugyan, hogy a brahuiban elsősorban újperzsa jövevényszavak mutathatók ki nagy számban, s *nikān* ezek közé semmiesetre sem sorolható, mert akkor hangalakjának **nigān*-nak kellene lennie. Valószínű azonban, hogy a brahuiban van egy régebbi, középperzsa jövevényszóréteg is, legalább is több brahui szó hangalakja az újperzsaival szemben a középperzsaóra mutat: v.ö. pl. brahui *zinday* \approx középperzsa *zinday*, de újperzsa *zindā*, brahui *banday* \approx középperzsa *banday*, de újperzsa *bändū*. De még, ha egyelőre nem is tekinthetjük tisztázottnak a brahui középperzsa jövevényszavainak kérdését, az a tény, hogy középperzsa jövevényszavak a szanszkritba is kerültek át,¹⁶ kétségtelenül lehetségessé teszi azt a feltevést, hogy a brahui *nikān* a középperzsa **nikān* 'hamubasült kenyér' átvétele. Így egyelőre nincs kellő alapunk arra, hogy e szó egykori meglétét keletiráni nyelvterületen is feltegyük.

Ha most az örmény *nkan* és a brahui *nikān* alapján feltehető középperzsa **nikān* eredetét keressük, akkor kézenfekvő az örmény adat által

¹⁴ G. Morgenstierne: Indo-Iranian Frontier Languages. II. Oslo 1938. 231.

¹⁵ L. alább *Zugyīn* afgán *nyīna* adatának jelentéseit.

¹⁶ P. Thieme: Über einige persische Wörter im Sanskrit. ZDMG 91 (1937) 88 skk. és Ein iranisches Kulturlehnwort in der vedischen Prosa? ZDMG 92 (1938) 47 skk.

biztosított 'hamubasült kenyér' jelentéséből kiindulunk. Erre a jelentésre támaszkodva hozták e szót már de Lagarde, Tomascsek, Horn és Hübschmann is a *kan-* 'ásni' igével kapcsolatba, sőt Hübschmann arra is rámutatott, hogy ennek az igének a **nikān* 'hamubasült kenyér' szóval teljesen egyező hangalakú, *nikān* 'begraben, verscharrt' származéka is van a középperzsaiban. Így a **nikān* szó tulajdonképpeni jelentése '(hamuba) ásott v. takart (kenyér)' lehetett.

Ezek szerint tehát a középperzsa **nikān* szó a kenyérsütés legősibb módjának emlékét őrizte meg, s így igen értékes adatot jelent számunkra a kenyér történetéhez. A »hamubasült kenyér« kérdéssel igen sokat foglalkozott már mind a néprajzi, mind pedig a régészeti és a nyelvészeti irodalom,¹⁷ azonban teljesen kielégítően mégsem ismerjük ezt az ősi kenyérsütési módot. Ennek oka jórészt abban kereshető, hogy a hamuban való sütésnek ma már csak csökevényei találhatók meg, sőt sok helyütt csak az emléke él már. Ezekből a ma is élő csökevényes formákból pedig igen nehéz az ősi hamuban való sütésnek minden részletét és fogását megbízhatóan rekonstruálnunk. Így aztán érthető, hogy Hirt — amikor az indoeurópai törzsek ősi hamubasült kenyérét tárgyalja — kénytelen lemondani a kenyérsütés módjának részletes megrajzolásáról, és csak egy Benndorf által¹⁸ közölt kisázsiai kenyérfőzési mód ismertetésére szorítkozik.¹⁹ Ennél az eljárásnál a kovász nélkül készített sőtlan tésztát tüzes hamun, ill. parázson sütik nyéllal ellátott kerek vaspléhen, sütés közben többször megforgatva. Bár kétségtelen, hogy ez a kenyérfőzési eljárás mind a tészta elkészítésének, mind pedig a sütésnek a módját tekintve szintén ősinek tekinthető, mégis nyilvánvaló, hogy nem lehet azonos az indoeurópai törzsek neolitikori kenyérsütési módjával. A hamuban való sütésnek szintén fejlettebb formáit mutatják a Maurizio által ismertetett eljárások :

»Reste des ursprünglichen Backens erhielten sich beim polnischen Landvolke, dem die Aschenbrote (podpłomyki) ganz geläufiger Ausdruck sind. Die Stelle des Herdes oder des Tiegels nahm bei Kleinrussen die sogenannte plita ein, ein flacher Stein, den man schön sauber wusch und im Kamin stark erhitzte. Mit glühenden Holzkohlen belegte man den Stein um und um und fegte ihn dann ganz rein. Nun wurde der Stein mit Fett bestrichen (in der Fastenzeit mit Öl) und auf ihn löffelweise ein ziemlich dünner Teig, genannt pampuch oder reczuch, gegossen. Der reczuch deutet auf Buchweizen, aus ihm wurde ursprünglich das Gebäck ausschliesslich bereitet. Unter dem Landvolk in den Westkarpathen lebt die Erinnerung an „das süsse Backen“ auf Steinen und in der Aschenglut im Gegensatz zum „säuren Backen“ im Backofen.«²⁰

¹⁷ A. Maurizio: Die Geschichte unserer Pflanzennahrung von den Urzeiten bis zur Gegenwart. Berlin 1927. 305 skk. (u. o. további irodalom); Rapaics Raymond: A kenyér és táplálékot szolgáltató növényeink története. Budapest 1934. 158 sk.; legújabbán Ake Campbell: Notes on a Swedish Contribution to the Folk Culture Atlas of Europe. Laos I (1952) 114; H. Hirt: Die Indogermanen. I. Strassburg 1905. 294 sk.; O. Schrader—A. Nehring: Reallexikon der indogermanischen Altertumskunde.² Berlin-Leipzig 1923. I. 164. stb.

¹⁸ O. Benndorf: Altgriechisches Brot. Eranos Vindobonensis 1893, 373.

¹⁹ I. m. 295.

²⁰ I. m. 305—306.

A hamuban való sütésnek ezeket az újabb változatait az jellemzi, hogy a kovásztalan kenyértészta megfelelő átsütését vagy a tészta forgatásával, vagy pedig a tészta vékonyra való készítésével biztosítják. Ezek az eljárások azonban nem magyarázzák meg a középperzsa **nikān* 'beasott v. betakart (kenyér)' jelentését, következésképpen nem is szolgálhattak alapul egy ilyen típusú kenyérelnevezés létrejöttéhez. Ez az elnevezés olyan kenyérsütési módra mutat, amelynél a kenyértésztát nemcsak parázsló hamuval körülvett kőlapra helyezték, hanem a tüzes hamuval be is takarták. A hamuban való sütésnek erre a módjára utal nemcsak a középperzsa **nikān*, hanem több más nyelvi adat is, így mindenekelőtt az ógörög *ἔγκρυφίας* tkp. '(hamuba) rejtett v. takart (kenyér)' és a latin *panis subcinerarius* (Hieronymus in Hos. 2, 8, 7 stb.) és *panis subcinericius* (Isidorus or. 20, 2, 15) tkp. 'hamualatti kenyér'. Ezek az adatok valószínűvé teszik, hogy a kenyérsütés legősibb módjánál a kovásztalan kenyértésztát tüzes hamuval vagy parázzsal takarták be. Éppen ezért jogosultnak tarthatjuk O. Heerneket azt a feltevését, hogy a svájci cölöp-építményekben előkerült lapos, kovásztalan búza- és köleskenyereket is hamuba betakarva sütötték.²¹ De a hamuval, parázzsal való betakarás a hamuban való sütésnél a néprajzi adatok tanúbizonysága szerint egyes helyeken tovább élt egészen napjainkig, sőt a kenyérsütés fejlettebb formáinál is előfordul. Így pl. van adatunk arra, hogy a sütőrostélyon való sütésnél a rostélyt és a tésztát is parázsló hamuval takarják be, de még a sütőharang alatt való sütésnél is előfordul, hogy a harang külső barázdás felületére parazsat raknak.²² Mindez arra mutat, hogy egykor a hamuban való sütésnél a kenyértésztának hamuval, parázzsal való betakarása egészen általános lehetett.

Különösen fontos tanulságokkal szolgál ebben az összefüggésben a magyar »hamubasült pogácsa« története. Népmeséink egyik igen gyakori motívuma a hamubasült pogácsa sütése: a mesehős hosszú útra indulva egy darab hamubasült pogácsát visz magával útravalónak. Mint Beke Ö. kimutatta, a régi magyar nyelvben a kovásztalan kenyeret nevezték pogácsának, s az általa összeállított nyelvtörténeti adatok azt is kétségtelenné teszik, hogy ennek sütése nemcsak hamuban, de hamu alatt történt, azaz a kenyértésztát a hamuval be is takarták.²³ Párizs Pápai szótárában (XVI. század) pl. a *focarius panis* címszó alatt a *Hamu alatt sültt pogácsa* adatot találjuk. Ezeket a nyelvtörténeti adatokat teljes mértékben igazolják a mai néprajzi megfigyelések, amelyek szemléletes képet vetítenek elénk a hamubasült pogácsa (= kovásztalan kenyér) készítéséről. Tálasi István szívességének köszönhetem a következő közleményt a hamubasült pogácsa készítéséről (1942. évi néprajzi gyűjtéseiből):

»Pogácsa (Bogdánd, Szilágy megye). Van *búzapogácsa* és tengeriből készült *málépogácsa*. Mindkét kenyéértékű ételt az 1900. körül még általánosan használt szobabeli nyílt tűzhelyeken, *kályhák* vagy *sátorkemencék* (kandalló) alatt sütötték, s fogyasztásuk akkor mennyiségileg nem állt hátrább a kemencében sült kelesztett kenyérnél. Bogdándon a századfordulón az eladó lány érdemei közt még nem a kenyérsütést emelték ki, hanem úgy dicsérték: »Olyan pogácsát süt, mint egy vámkerék« (a szárazmalom egy alkatrésze). Erősen önellátó gazdálkodásuknak megfelelően a pogácsának való búzát vagy tengerit igen sok háztartásban esetenként kézimálommal megőrölték, a darát

²¹ Die Pflanzen der Pfahlbauten. 9.

²² *Maurizio*: i. m. 309, 311.

²³ *Beke Ö.*: Hamuba sült pogácsa. *Ethnographia* XLVII (1936), 219 sk.

kiszitálták s a lisztet langyos vízzel és sóval tésztává gyúrták. Megelőzőleg a kandalló alatt *égettek jó tüzet*, majd *elszították*, a tűzhely fenekén a paraszt félrehúzták, a megfelelő helyet kisöpörték, s aztán a tésztát egy rövidnyelű sütőlapáton (ezt csak pogácsasütéskor használták, kenyérnek hosszúnyelűt) a megtisztított helyre bevették. Ekkor szalmával a tetejét gyorsan *megperzszelték*, hogy a hamu bele ne ragadjon, majd a pernyét *letakarították* róla, s utána a pogácsát *tüzes hamuval* betakarták (parázzsal keverve), s úgy sült vastagsága szerint (rendszerint 2—3 ujjnyi *béle* volt) a szükséges ideig. Kisütés után kivették, a hamut róla lefújták, leveregették, s egy kis ideig kendőbe csavarták, hogy *ereszkedjék* (puhuljon), aztán fogyaszthatták. 1942-ben a baranyamegyei Kopácson (Kopačevo, Jugoszlávia) a hamubasült pogácsa *sóspogácsa* néven volt emlékezetes, az előbbivel teljesen azonos sütésmóddal.

Ezeknek az adatoknak az alapján valószínűnek tarthatjuk, hogy a hamuban való sütés legrégebbi formájánál a tészta hamuval, parázzsal történő betakarása általánosan elterjedt eljárás volt, s ezért szolgálhatott a 'beásott, betakart' eredeti jelentésű kenyérelnevezések alapjául. Ezek a nyelvi adatok egyúttal arról is tanúskodnak, hogy a kenyérsütés legfontosabb mozzanatának éppen a hamuba vagy parázsba való betakarást tekintették. A fentebb idézett görög és latin adatok tanúbizonysága szerint a hamuban való sütésnek ez a formája megvolt már az ókorban, valószínű azonban, hogy még sokkal korábbi időbe nyúlik vissza. A középperzsa **nikān* alapján kétségtelennek tarthatjuk, hogy a hamuban való sütés szóbanforgó módja az Arsakidák korától kezdve iráni területen is általánosan ismert lehetett. További támpontot nyújt a hamuba való betakarással történő kenyérsütés múltjának nyomon követésére iráni területen a **nikān* szó képzésmódja. Kétségtelen ugyanis, hogy e szóalaknak még az óperzsában kellett létrejönnie, mivel a középperzsában a szóképzésnek ez a fajtája már nem él. Ha ez a 'beásott, betakart' eredeti jelentésű kenyérelnevezés csak a középperzsában született volna meg, akkor **nigand* < **nikand* lehetne csak az alakja, amennyiben a középperzsában csupán a *kand* part. perf. pass.-ból (< óiráni **kanta-*) képzhető el ilyen jelentésű névszó keletkezése. Ezzel szemben az óperzsában még élt a névszóképzésnek az a módja, amelyet a középperzsa **nikān* is képvisel. Ez a szó a *ni-kan-* 'beásni' ige nyújtottfokú tövéből *-a-* képzővel alakult nomen acti: **ni-kāna-* 'beásott, betakart' > 'kenyér'. Hasonló képzésű nomen acti-k az óperzsában: *ham-dugā-* 'impressed' > 'inscription', *pati-kara-* 'made thereto' > 'sculptured figure', *asa-bāra-* 'horse-borne' > 'horseman'.²⁴ Az óperzsában tehát a **nikāna-* 'hamubasült kenyér' létrejötté jól megmagyarázható, s így e szó alapján feltehetjük, hogy a hamuban való kenyérsütés a perzsa törzseknél már az i. e. I. évezred első felében ismert és általánosan elterjedt volt. Ha így a középperzsa **nikān* szó képzésmódja az Arsakidák koránál jónéhány évszázaddal korábbi keletkezési időre, s következésképpen a hamuval való betakarással történő kenyérsütés igen korai ismeretere utal, ugyanakkor bizonyos meggondolások e szó létrejöttének és az alapjául szolgáló kenyérsütési módnak túlságosan korai időpontba való visszavetítése elé is korlátot állítanak. Maga a **nikāna-* típusú nomen acti képzésmódja ugyan egészen az indoeurópai alapnyelvig nyomon követhető időben visszafelé,²⁵ azonban a szó elterjedése valószínűtlenné teszi, hogy keletkezését az

²⁴ R. G. Kent: Old Persian. Grammar, Texts, Lexicon. New Haven 1950. 50.

²⁵ L. legutóbb F. Specht: Der Ursprung der indogermanischen Deklination. Göttingen 1944. 103 skk., 390 sk.

óiráni kornál korábbi időre tegyük. Egyelőre még az sem látszik bizonyíthatónak, hogy a **nikāna*- szó a perzsán kívül valamelyik másik, keleti vagy északi óiráni nyelvben is megvolt. Általánosan elterjedt ez a szó valamennyi óiráni nyelvben semmiesetre sem lehetett, mert — mint később látni fogjuk — az egyik északkeleti iráni nyelvben más szót találunk a hamubasült kenyér megnevezésére.

4

A másik szócsoporthoz tartozó szavak **naŋna*- alakra vezethetők vissza. Ehhez a csoporthoz a következő nyelvi adatok sorolhatók.

a) *yidya*-*munġi naŋen*, *naŋen*, *naŋn* 'bread, food'. Ezeket a *yidya*-*munġi* alakokat Morgenstierne kétségtelenül helyesen **naŋna*-ra vezeti vissza. A *yidya*-*munġi*ban ugyanis az óiráni *-a*-nak hangsúlyos szótagban *-a*- vagy *-ā*-, az óiráni *-ŋn*- hangcsoportnak pedig *-ŋn*- vagy sarjadékhang fejlődésével *-ŋen*-, *-ŋen*- felel meg, v.ö. pl. *rūŋen* 'clarified butter' < óiráni **rawŋna*-, *xuyēŋeno* 'sister-in-law' < óiráni **xwahā-ŋnā*.²⁶

b) afgán Waz. *nyan* 'wheaten bread', B. M. *naŋan* 'bread', Khl. *nāŋan* 'barley bread' (Morgenstierne), Knd. *nyġn* 'пшеничный хлеб', *nyġna* 'хлеб; кусок хлеба; пища (у племен джаджы и джедран)' (Zugyin).²⁷ Ezeket az afgán alakokat Morgenstierne — mint fentebb említettük — **ni-kan* alapalakra kísérelte meg visszavezetni. Ez a magyarázat kétségtelenül lehetséges. Az afgánban a *ni*- praepositio *-i*-je, úgy látszik, általában eltűnt, és egyes nyelvjárásokban *-a*- sarjadékhang fejlődött helyette. Így találunk részben \emptyset -t, részben pedig *-a*- hangot a *nyarai* 'fireplace' szó különböző nyelvjárási alakjaiban: Waz. *lyarai*, M. *layarai*, B. *naŋarai*, Khl. *naŋarē*, H. *anŋarē* < óiráni **ni-gara-ka*-.²⁸ Ez teljes mértékben megegyeznék a *ni*- praepositio folytatásával a *nyan* szó különböző nyelvjárási változataiban. Szabályosnak tekinthető a két magánhangzó közti óiráni *-k*-nak *-ŋ*- folytatása is, v.ö. pl. *čanyōl* 'betrothed' < óiráni **kanya-kāta*-.²⁹ Ha így Morgenstiernenek ez a magyarázata önmagában véve lehetségesnek látszik is, bizonyos nehézségeket kétségtelenül rejt magában. Így elsősorban a fentebb tárgyalt közép-perzsa **nikān* alapján a *ni-kan*- igének az afgánban is óiráni **ni-kāna*- alakra visszamenő nomen acti származékát várhatnánk. Ennek az alaknak a folytatása azonban az afgánban **nyōn* vagy **naŋōn* lenne. Azután, ha az afgán szót **ni-kan* alakra vezetjük vissza, akkor magyarázat nélkül marad nemcsak a perzsa *nān*, amire maga Morgenstierne is rámutatott, hanem az általa szintén idevont balūči *naŋan*, *munġi naŋn* és a szogd *nyŋ*- is. Ezek a szavak ugyanis semmiesetre sem mehetnek **ni-kan* alakra vissza, mert annak ezekben a nyelvekben egészen más formák felelnének meg. Óiráni **ni-kāna*-ból a *yidya*-*munġi*ban *lŋan*, *nŋan* vagy *nyan* alakot várhatnánk, v.ö. pl. *yidya lŋan*-, *nŋan*- 'to throw away', *munġi liŋād* < óiráni **ni-kan*-,³⁰ a szogdban *nkn*-t, a balūčiban pedig **nikan* alakot kellene találnunk. A *yidya*-*munġi* alakokat később — mint fentebb láttuk — Morgenstierne is **naŋna*- alapalakra vezette vissza. Így helyesebbnek látszik, ha az afgán *nyan* szót is ehhez a csoporthoz

²⁶ Morgenstierne: Indo-Iranian Frontier Languages. II. 62, 89.

²⁷ П. Б. Зудин: Краткий афганско-русский словарь. Moskva 1950. 507.

²⁸ Morgenstierne: An Etymological Vocabulary of Pashto. 51.

²⁹ Morgenstierne: i. m. 19.

³⁰ Morgenstierne: Indo-Iranian Frontier Languages. II. 38

kapcsoljuk, és szintén **nayna*- alakból származtatjuk. Rá kell azonban mutatnunk arra, hogy ez a magyarázat egyelőre nem igazolható minden részletében teljes biztonsággal, mivel az óiráni *-yn*- hangsoport fejlődésére az afgánban nincsen biztos példánk. Morgenstierne ugyan megkockáztatja azt a feltevést, hogy az afgán *layar* 'naked, bare', Waz. *layār* 'naked, barren' (Zugyin Knd. *layir, layira* 'обнаженный, голый; худой исхудалый, тощий') szó **laya* fokon keresztül óiráni **nayna-ra*- alakra megy vissza.³¹ Ez a származtatás jó párhuzamot nyújtana a fentebb feltett óiráni **nayna*- > afgán *nyan, nayan* fejlődéshez, azonban sokkal valószínűbb Zugyin felfogása, amely szerint az afgán *layar* szó a perzsa *lāyār* átvétele.³² Így a Morgenstierne magyarázatából adódó hangtörténeti tanulságok felhasználásáról le kell mondanunk. Bizonyos mértékben azonban mégis valószínűvé tehetjük az óiráni **nayna*- > afgán *nyan, nayan* hangfejlődést. Az elsőszótagbeli *-a*- hangnak az eltűnésére az afgánban számos példánk van: v.ö. pl. *myāna* 'the groin, inside of thigh' ~ avesztai *mayā*- 'hole, pite', afgán *mlā* 'waist' ~ avesztai *maidya*-,³³ úgy hogy az óiráni **nayna*- > afgán *nyan* hangfejlődésnek ez a része nem jelent különösebb problémát. Sokkal kérdésesebb az óiráni *-yn*- hangsoport fejlődése az afgánban, mivel teljesen megbízható példánk erre nincsen. Leginkább még a *mačōyna* 'a sling', Waz. *mačōyna*, H. *mačōyna* 'sling for killing birds etc.' (Zugyin Knd. *mačūyana* 'праща') szó jöhetne számításba e hangsoport afgán folytatásának tisztázására, ha elfogadjuk Morgenstierneket azt a feltevést, hogy benne a *-yna*, *-yana* elem óiráni **-yna*- folytatása.³⁴ Ebben az esetben a *nyan* szóban is óiráni *-yn*- hangsoport folytatásával számolhatunk. Így tehát, ha egyelőre nem is tudjuk teljesen megbízható párhuzamokkal a **nayna*- > *nyan* fejlődés minden részletét igazolni, annyit mindenesetre megállapíthatunk, hogy az afgán szónak ez a származtatása kétségtelenül lehetséges, sőt több szempontból valószínűbb, mint a **ni-kāna*- alakra való visszavezetése.

c) perzsa *nān*. Már Hübschmann rámutatott arra, hogy ez a szó **nayna*- alakból megmagyarázható. A középperzsában ugyanis a *-ym*- és a *-yn*- hangkapcsolat *-m*-mé ill. *-n*-né egyszerűsödött, az előtte álló magánhangzó pedig megnyúlt. Elég itt két példát említenünk: 1. az óiráni **āymata*- alakból a középperzsában *āmad* fejlődött (> újperzsa *āmād*),³⁵ 2. az óiráni **Vrđrayna*- név fejlődése pedig a következőképpen alakult: **Varhrayn* > *Varhrān* > *Vahrān* > *Vahrām* > *Bahrām*.³⁶ Ezeknek a párhuzamoknak az alapján kétségtelenül helyesnek tarthatjuk a *nān* szó **nayna*- alakra való visszavezetését. Hogy Hübschmann annak idején ezt a magyarázatot még csak szükségképpen felvethető lehetőségnek tekintette, annak okát abban kereshetjük, hogy az óiráni *-yn*- hangkapcsolat fejlődésének kérdésében a kutatás akkoriban még nem látott tisztán. A fentebb idézett példákon kívül ugyanis voltak olyan nyelvi adatok is, amelyek arról tanúskodtak, hogy az óiráni *-yn*- hangkapcsolatban nemcsak a középperzsában, hanem az újperzsában is megmarad a *-y*- hang. Így pl. az örmény *Vahagn* az óiráni **Vrđrayna*- név olyan fejlemé-

³¹ An Etymological Vocabulary of Pashto. 36.

³² I. m. 452.

³³ Morgenstierne: i. m. 43.

³⁴ I. h.

³⁵ Hübschmann: Persische Studien. 249; P. Tedesco: Dialektologie der westiranischen Turfantexte. MO 15 (1921) 229 skk.

³⁶ Hübschmann: i. h. és Armenische Grammatik. I. 77.

nyének az átvétele, amelyben a *-ɣn-* hangkapcsolat változatlanul megmaradt. Az óiráni **rauyna-* fejleményeként a középperzsában *rōyan*, az újperzsában *rūyān* alakot találunk.³⁷ Hübschmann és Horn már a múlt század végén sejtették, hogy a hangfejlődésnek ezek a különbségei nyelvjárási eltéréseket tükröznek. Azonban csak a turfáni szövegek előkerülése után Andreas, Mann, Salemann, Tedesco és Lentz munkái által vált teljesen világossá, hogy valóban két nyelvjárással van ezekben az esetekben dolgunk. Az óiráni *-ɣ-*nek a fentebbi példákban megfigyelhető kétféle folytatása szintén ezzel van összefüggésben. Az északnyugati nyelvjárás megőrizte a *-ɣm-*, *-ɣn-* hangkapcsolatot, a délnyugati nyelvjárásban azonban a *-ɣ-* eltűnt.³⁸ Így a *nān* szó a délnyugati nyelvjárásra jellemző hangalakot mutat, északnyugati megfelelője **nayn* lenne.

d) ker. szogd *nyny*, ɔ: *nayni* 'kenyér' < óiráni **naynah*.

e) d. balūči *nagan*, é. balūči *nayan* 'Brot'. A balūči szónak a **nayna-* alakra visszamenő szavak csoportjához való tartozása nyilvánvaló, azonban a **nayna-* > *nagan*, *nayan* hangfejlődés a balūčiban sem igazolható teljes biztossággal, mert az óiráni *-ɣn-* hangcsoport folytatására itt sincs egészen kétségtelen példánk. Leginkább számításba jöhetne erre még a d. balūči *rōgan*, *rōgun*, é. balūči *rōyan*, *rōyin* 'vaj' szó, amely óiráni **rauyna-* alakra megy vissza. Horn ugyan felveti azt a lehetőséget, hogy ez a szó a perzsa *rūyān* átvétele, azonban a balūči szó második szótagbeli vokalizmusát nehezen lehetne a perzsa alakból vagy akár középperzsa *rōyan* előzményéből magyarázni. Így valószínűbb arra gondolnunk, hogy a balūči szó második szótagjának magánhangzója a balūčiban keletkezett sarjadékhang, s hogy következésképpen ez a szó a balūči eredeti alapszókészletéhez tartozik. Ha ez a felfogás helyesnek bizonyul, akkor a *nagan*, *nayan* szót is tekinthetjük a balūčiban óiráni **nayna-* alak közvetlen folytatásának. Ellenkező esetben viszont arra kell gondolnunk, hogy valamelyik másik keletiráni nyelvből való átvétel.

f) parači *nayōn* 'bread'. Valószínűleg ez a szó is **nayna-* alakra vezethető vissza. A hangmegfelelésre vonatkozólag v.ö. parači *sayōn* 'dung' > óiráni **sayna-* < **šakna-*.

g) Ehhez a csoporthoz sorolható talán az ormuri *tɣan* 'bread' szó is, bár hangalakja nem teljesen világos. Fel lehet esetleg tenni, hogy ebben a szóban *n - n > t(d) - n* elhasonulás történt. Hasonló, sőt pontosan megfelelő eseteket más keletiráni nyelvekből is ismerünk, v. ö. pl. yidyā *layān* < *nayān* - 'to throw away', *loyn-* < *nayon-* 'to lie down', stb.³⁹ Ezekben az esetekben valószínűleg nem *n - n > l - n* elhasonulással van dolgunk, mint Morgenstierne gondolja, hanem az első *n* helyét először a megfelelő képzésű zárhang: *d* foglalta el, tehát voltaképpen *n - n > d - n* elhasonulással kell számolnunk. A szókezdő *d*-ből azután a yidyāban végbement *d > l* hangváltozás során *l* lett. Emellett szól az is, hogy a yidyāban az *m - m* esetében bekövetkezett elhasonulásnál is az első *m* helyét a megfelelő zárhang: *b* foglalta el, tehát *m - m > b - m* elhasonulás történt, v. ö. pl. *blāim* 'soft' <

³⁷ Hübschmann: Armenische Grammatik. I. 77. és Persische Studien. 249.

³⁸ Tedesco: i. m. 196; W. Lentz: Die nordiranischen Elemente in der neupersischen Literatursprache. ZII 4 (1926) 269 sk; Telegdi Zs.: A talmudi irodalom iráni kölcsönszavainak hangtana. Budapest, 1933. 21, 41 és Essai sur la phonétique des emprunts iraniens en araméen talmudique. JA 226 (1935) 195, 231.

³⁹ Morgenstierne: Indo-Iranian Frontier Languages. II. 86.

malāim.⁴⁰ Ha e párhuzamok alapján az ormurī *txan* szót is **nɣan* vagy **nyan* alakra vezethetjük vissza, akkor hangalakjának további magyarázatára elég a *skan* 'dung' szóra utalnunk: *skan* < óiráni **sayna-* vagy **saɣna-* ~ **nyan* < óiráni **nayna-*.

h) Végül hasonló $n - n > d - n$ elhasonulás feltevéseivel idesorolható esetleg a Morgenstierne által a *yidya-munǧi* adatokkal összevetett *yāzγulāmi* *dōyūn* szó, kétségtelen azonban, hogy ennek más magyarázata is lehetséges.

5

A fenti adatok alapján megállapíthatjuk, hogy a nyugatiránira szorító **nikāna-* 'hamubasült kenyér' szóval ellentétben óiráni **nayna-* alakra visszamenő 'kenyér' jelentésű szavakat csaknem az egész iráni nyelvterületen találunk. Ha így ez a szó az iráni nyelvterületen általánosan elterjedtnek mondható is, pusztán ebből a tényből elhamarkodott kísérlet volna messzemenő kronológiai következtetéseket levonni. Bár az iráni nyelvek nagy részében megtalálható nyelvi sajátosságokat és szóképzési elemeket általánosságban szinte minden meggondolás nélkül szokás az óiráni vagy az ősi iráni visszavetíteni, ebben az esetben mégis bizonyos óvatosságra van szükség. Ha ugyanis a **nikāna-* szó sem volt az egész iráni nyelvterületen használatos — pedig ez a legősibb kenyértípusnak volt a neve —, akkor még kevésbé gondolhatunk arra, hogy az ősi iránira visszanyúló közös elnevezése legyen az iráni nyelveknek valamelyik fejlettebb kenyérfajtára. Mert hogy a **nayna-* alakra visszavezethető iráni szavak általában a hamubasült kenyérnél valamilyen fejlettebb kenyérfajtát jelölnek, abban aligha lehet kételkednünk. Fontos itt elsősorban a perzsa *nān* tanúbizonyossága, amely ugyan különböző, de általában kemencében sült kenyérféleségeket jelent. Ezekre vonatkozólag elég talán Herzfeld tömör leírását idéznünk:

»Today and certainly in antiquity, in these round ovens (t. i. a *tanūr*-okban — H. J.) the round white dough of inferior bread, *nān* i *taftūn*, are laid on sand; the fuel is dry dung, and the bread takes something of the smoke and smell of the fuel . . . The better bread, *nān* i *sangak*, is laid on pebbles; the fire leaps down on the dough from a raised bench.«⁴¹

Tanūr-ban, kemencében sült lepény vagy kenyér megnevezésére használják a *nān* szót a tádzsik nyelvterület messze északi határszélein is, mint Rasztorgujevának Šaydan kiślakban feljegyzett példamondatai mutatják: *tanūra metasponan, anča nōna mepazan* 'они нагреют танур и напекут много лепешек' és *non dārrav šax mešat, hamīn-ba dāndon ne* 'хлеб сразу черствеет, а (у меня) нет зубов'⁴². Természetesen felmerülhet az a kérdés, hogy mennyiben szabad vagy lehet e szócsoporthoz tartozó szavak mai jelentését két évezreddel korábbi időbe visszavetíteni. De még ha el is ismerjük ennek a meggondolásnak a jogosultságát, mégis az a tény, hogy a középperzsában két kenyérelnevezés élt egymás mellett, s a kettő közül a **nikān* szó volt az ősi, hamuban sült kenyérnek a neve, már önmagában valószínűvé teszi, hogy a *nān* szó

⁴⁰ Morgenstierne: i. h.

⁴¹ Herzfeld: Zoroaster and his world. II. 797.

⁴² В. С. Расторгуева: Очерки по таджикской диалектологии. Вып. 2. Москва 1952. 251.

valamilyen más, fejlettebb kenyérféleséget jelentett. Ha pedig ez így van, akkor aligha szabad egy ósíráni, vagy egyenesen indo-iráni **nayna-* < **nagna-* 'kenyér' szót feltennünk. Ez ellen szól az a körülmény is, hogy e szónak az iráni nyelvek egyik fontos csoportjában, amelyet az oszét képvisel számunkra, nem találjuk nyomát, s megfelelőjét nem tudjuk az óindból sem kimutatni.

Mindezt figyelembe véve valószínűnek tarthatjuk, hogy a **nayna-* 'kenyér' szó az iráni nyelvek szóképzletének belső keletkezésű eleme, s eredete aligha nyúlhat az óiráni korszaknál régebbre vissza. Ha most a **nayna-* szó eredetét keressük, akkor önkéntelenül is egy másik iráni szócsoporthoz kell gondolnunk, amely hangalakja tekintetében egészen közel áll hozzá. E szócsoporthoz, amellyel legutóbb Bailey foglalkozott, a következő szavak tartoznak:

oszét: kel. és nyug. oszét *bāynäg* 'нагой, голый, открытый'; *nackt*', kel. o. *bāyāmvad*, *bāyāvva*, nyug. o. *bāyānvad*, *bāyānbad* 'босоногий'; *barfuss*, *der Barfüssige*', kel. o. *bāyāmzāng*, nyug. o. *bāyānzāngā* 'с голыми коденями, без штанов'; *mit nackten Knien, ohne Hose*', kel. o. *bāyāmsar*, nyug. o. *bāyānsar* 'с непокрытой головой'; *mit unbedecktem Kopfe*'⁴³ < óiráni **baynaka-*.

b. szogd *byn'k 'nu'* (SCE 385). — Megvan ez a szó a ker. szogd-ban is: *byny* 'nackt'.

xwārizmi *βnyk* α: *βaynīk* 'nackt'.⁴⁴

szaka *būnaa-* (NomS. *būnai*, NomPl. *būnā*) jelentése = szanszkrit *nagna-*.⁴⁵

Baileynek ezt az összeállítását kiegészíthetjük mindenekelőtt az afgán *Wn ūn* 'naked' szóval, amelyet Morgenstierne valószínűleg helyesen óiráni **βayna-* alakra vezet vissza.⁴⁶ De kétségtelenül e szócsoporthoz tartozik az avesztai *mayna-* 'nackt, entblösst'; *bloss, lauter*' szó is.⁴⁷ Bailey ugyan a fentebb idézett oszét, xwārizmi, szogd és szaka adatokat szembeállítja az avesztai *mayna-* és a középperzsa *br'hnk*, újperzsa *bārāhnā* szóval, azonban ez a szembeállítás nem jelentheti azt, hogy az avesztai szót az iráni szóképzletben a szóbanforgó oszét stb. szavaktól teljesen különválasztható elemnek kell tartanunk. Legfeljebb arról lehet szó, hogy az oszét, xwārizmi, szogd, szaka szavak, amelyekhez még az afgán adatot csatolhatjuk, óiráni **bayna-* alakra mutatnak az avesztai *mayna-* alakkal szemben. Azonban ez a szembeállítás még ebben a formájában sem teljesen jogosult, mert az oszét stb. alapján feltehető **bayna-* alak *m - n > b - n* elhasonulással minden valószínűség szerint éppen az avesztai *mayna-*-nak pontosan megfelelő óiráni alakból származik. Így az avesztai és a többi iráni szavak közti viszonyt leghelyesebben valószínűleg úgy fogalmazhatjuk meg, hogy az avesztai alak a többi iráni nyelvi adat feltehető óiráni előzményét mutatja. Hogy akárcsak az avesztai *mayna-* alakot is ennél korábbi időbe, az ósírániba vetítsük vissza, annak ellene szól az a körülmény, hogy maga az avesztai nyelvi adat sem tükrözi e szó eredeti ósíráni alakját. A szóbanforgó iráni szavak megfelelője ugyanis

⁴³ В. Ф. Миллер—А. А. Фрейман: Осетинско-русско-немецкий словарь. I. Ленинград 1927. 331 sk.

⁴⁴ W. B. Henning: ZDMG 90 (1936) *34*; A. A. Фрейман: Хорезмийский язык. Moszkva-Leningrad 1951. 110.

⁴⁵ H. W. Bailey: Asica. TPhS 1945. 7.

⁴⁶ Indo-Iranian Frontier Languages. II. 39*.

⁴⁷ Chr. Bartholomae: Altiranisches Wörterbuch. Strassburg 1904. 1112.

az óindben *nagná-* 'nackt', s hogy a *bayna-* ill. *mayna-* alakkal szemben ezt kell az eredeti formának tekintenünk, kétségtelenné teszik a többi indoeurópai nyelvekből való adatok, így az óizl. *nakinn*, ófriz *naken* 'nackt', amelyek indoeurópai **nogyno-* alakra mutatnak.⁴⁸ A legkézenfekvőbb tehát arra gondolnunk, hogy az icu. **nogyno-* 'nackt' folytatása az irániban is eredetileg az óind *nagná-*hoz hasonló **nayna-* alak lehetett. Ebből fejlődött azután az óiráni nyelvek egy részében $n - n > m - n$ elhasonulással az avesztai szó által tükrözött **mayna-*, ebből pedig $m - n > b - n$ elhasonulással az oszét, *xwārizmi*, *szogd*, *szaka* és *afgán* szavak alapján feltehető **βayna-* alak.

Mivel az óind és a többi indoeurópai nyelvi adatok kétségtelenné teszik, hogy a **nayna-* 'csupasz, meztelen' szó az iráni nyelvek ősi szókészletéhez tartozik, nagyon valószínűnek látszik, hogy ez a szó az óiráni korszakban még az egész iráni nyelvterületen használatban volt. Így szükségképpen felvetődik az a kérdés, hogy milyen viszonyban áll az óiráni **nayna-* 'kenyér' és az óiráni **nayna-* 'csupasz, meztelen' szó egymással. A két szó fentebb vázolt története már eleve csaknem teljes biztonsággal kizárja, hogy véletlen hangalaki egyezésről legyen szó. A két szó hangalakjának egyezése nem hosszú nyelvtörténeti fejlődés véletlen találkozásának eredményeképpen jött létre, sőt a középiráni kortól kezdve hangfejlődésük végleg el is különült egymástól. A **nayna-* 'kenyér' és a **nayna-* 'csupasz' szó hangalakja csak az óiráni korban lehetett azonos, mielőtt az utóbbiban az $n - n > m - n$, ill. az $m - n > b - n$ elhasonulás bekövetkezett volna. Nem nyúlhat ez a hangalaki egyezés ennel az időpontnál korábbra, az óirániába vagy az indoirániába sem vissza, mert a **nayna-* 'kenyér' szó semmiesetre sem lehet az iráni szókészletnek annyira régi eleme. Így röviden azt mondhatjuk, hogy a két szó hangalakja hozzávetőleg éppen csak abban az időpontban volt egyező, amikor a **nayna-* 'kenyér' szó megjelenését tehetjük. A két szó hangalakjának ez a történeti viszonya valószínűvé teszi, hogy valamilyen módon összefüggésben vannak egymással. Ha ugyanis a **nayna-* 'kenyér' és a **nayna-* 'csupasz' szó hangalaki egyezése nem indoeurópai vagy indoiráni örökség s nem is a hangfejlődés véletlen konvergenciájának eredménye, akkor csak arra gondolhatunk, hogy e két szó között ugyanaz a viszony áll fenn, mint a fentebb tárgyalt **nikān* 'kenyér' és *nikān* 'beasott, betakart' szó között, azaz, hogy e két szó eredetileg azonos, s **nayna-* 'kenyér' tulajdonképpeni jelentése 'csupasz v. be nem takart (kenyér)' volt. Így tehát a nyelvtörténeti adatok tanúbizonysága szerint az iráni törzseknél a »hamubasült kenyér« mellett később, de még valószínűleg az óiráni korban megjelent egy másik kenyérfajta is: a »csupasz« kenyér.

6

A kérdés már most csak az, hogy a kenyér története szempontjából igazolható-e egy ilyen kenyér-elnevezés létrejötte, s ha igen, akkor mi lehetett ennek a tárgyi alapja. A **nikān* 'betakart' és a **nayna-* 'csupasz, be nem takart' kenyérelnevezések nyilvánvaló szembeállítás, ellentétet juttatnak kifejezésre. Ez azonban csak úgy lehetséges, ha mindkét elnevezés azonos

⁴⁸ A. Walde—J. Pokorny: Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen. II. Berlin-Leipzig 1927. 339.

tárgyi szemléleten alapszik. Mivel a **nikān* 'betakart (kenyér)' elnevezés az ősi hamuban való kenyérsütési eljárás egyik legfontosabb mozzanatán, a hamuval vagy parázssal való *betakaráson* alapszik, kézenfekvő arra gondolnunk, hogy a **nayna-* 'csupasz, be nem takart (kenyér)' szóban éppen a hamuba takarással való szembeállítás jut kifejezésre. Ezek szerint a **nayna-* 'csupasz (kenyér)' szó olyan kenyérfajtát kellett hogy jelöljön, amelyet a sütés során nem takartak be hamuval vagy parázssal. Ennek tehát már fejlettebb, tökéletesebb sütési eljárással kellett készülnie, mint a »hamubasült« kenyérnek.

Ezt a következtetést a kenyér történetére vonatkozó adatok szépen igazolják. A kenyér készítési módjának terén a fejlődés két vonalon haladt. Az egyik fejlődési vonal a kenyértészta készítésének, a másik pedig a sütési eljárásnak a tökéletesítése volt. A kenyértészta készítésének fejlődése terén a döntő lépést az ízesítetlen, kovásztalan kenyérről a savanyú, kovászos kenyérré való áttérés jelentette. A kenyértészta készítésének fejlődésének ez a két fontos állomása tükröződik a germán nyelvek kenyérelnevezéseiben. Ezekben 'kovásztalan' és 'kovászos' eredeti jelentésű kenyérelnevezések állnak egymással szemben.⁴⁹ Ezek a nyelvi tények arra mutatnak, hogy a germán törzsek-nél a kenyérbéállítás módjának terén a kenyértészta elkészítésének vonalán történt jelentős fejlődés, s ezért a kenyértészta jellemző tulajdonságai váltak a kenyérelnevezések alapjává. Ami mármint a kenyérbéállítás fejlődésének másik vonalát, a sütési eljárás tökéletesítését illeti, ennek főbb mozzanatai a következők voltak.⁵⁰ A hamuban való sütésben annyiban történt fejlődés, hogy a kenyértésztát valamilyen edényben, agyagból vagy kőből készült serpenyőben, később vas sütőrostélyon vagy sütőlapon helyezték a tüzes hamuba vagy parázsba. Azonban a kenyértésztát még a hamuban való sütésnek ennél a fejlettebb formájánál is teljesen betakarták a parázsló hamuval és úgy sütötték meg. Így a sütőrostély vagy sütőserpenyő használatára való áttérés önmagában véve még nem nyújthatott kellő alapot a »csupasz, be nem takart kenyér« elnevezés létrejöttéhez. A rostélyon vagy sütőlapon való sütés alapjában véve nem jelentett lényeges fejlődést a sütési eljárásban. Komoly haladás ezen a téren akkor következett be, amikor feltalálták a sütőharangot, majd pedig a sütőkemencét. A sütőharang lényegében véve egy megfelelő nagyságú agyagedény volt, amellyel a sütőlapra helyezett kenyértésztát befedték, s úgy sütötték meg. Ismerjük a sütőharangnak olyan változatát is, amely lyukakkal s kívül árkolással van ellátva. Ennek a bordáira a sütésnél kívül izzó parazsat raktak. A sütőharang alkalmazása igen nagy előnnyel járt. A kenyértészta nedvessége nem vészett el haszontalanul, hanem igen előnyösen befolyásolta a sütés folyamatát. Ha megfelelő minőségű volt a kenyérgabona és gondosan dolgozták fel, akkor a tészta a sütés folyamán a saját gőzében kissé emelkedhetett és ritkává válhatott. Ezenkívül a hamu és széndarabkák sem ragadtak bele a kenyértészta, hanem teljesen tiszta maradt. A sütőharangból fejlődött ki azután később a kenyérsütőkemence. Ha a sütő kőlapot és a sütőharangot egybeépítették, akkor lényegében véve már készen is állott az ősi sütőkemence.

A kenyérsütés módjának fejlődésében tehát a döntő lépést a hamuban való sütésről a sütőharanggal, ill. a sütőkemencében való sütésre történt áttérés jelentette. Mint láttuk, a hamuban való kenyérsütés jellemző mozza-

⁴⁹ Schrader—Nehring: i. m. 166.

⁵⁰ L. a következőkre vonatkozólag Maurizio: i. m. 306 skk.; Rapais: i. m. 158 skk.

nata a kenyértésztának hamuval vagy parázssal való betakarása volt, s éppen ez vált az iráni 'hamubasült kenyér' kenyérelnevezés alapjává. Így természetesen tarthatjuk, hogy az új kenyérsütési móddal sütőharang alatt vagy kemencében sült kenyér megnevezésében éppen azt a mozzanatot juttatták kifejezésre, amiben a hamuban sült kenyértől leginkább különbözött. Ez pedig az volt, hogy nem »takarták« be hamuval vagy parázssal, hanem »csupaszon« sütötték.

A kenyérsütés fejlődésének története tehát teljes mértékben megmagyarázza az iráni nyelvekben a **nikāna*- »betakart (kenyér)« és a **nayna*- »csupasz(on sült kenyér)« kenyérelnevezések létrejöttét. A kérdés már most csak az, hogy a sütőharang vagy a kemence megjelenése iráni területen a kenyérsütés fejlődésében időben valóban egybeesik-e a **nayna*- 'kenyér' szó keletkezésével. Mit fentebb láttuk, a *nayna*- 'kenyér' szónak valószínűleg még az óiráni korban kellett létrejönnie, azt kell tehát megvizsgálnunk, hogy számolhatunk-e az irániaknál már ilyen korán a sütőharang vagy a sütőkemence ismeretével. A sütőkemencének a neve ma a perzsában *tānūr*, amely ugyan sémi jövevényszó, de kétségtelenül a perzsa legrégebb sémi eredetű jövevényszavai közé tartozik. Horn szerint átvétele még az óiráni korban történhetett.⁵¹ Ha ez a felfogás helyes, akkor valószínűek tarthatjuk, hogy a perzsák már az Achaimenidák korában átvették a sütőkemence használatát Elő-Ázsia fejlett földműveléssel rendelkező sémi lakosságától. Az ősi hamuban sült **nikāna*- '(hamuba) betakart (kenyér)' mellett tehát már ekkor megjelenhetett a perzsáknál a tökéletesebb, kemencében sült **nayna*- 'csupasz(on sült kenyér)'. Hogy a *tānūr* szó a perzsa szókészletnek valóban egészen az Achaimenidák korára visszanyúló eleme, azt bizonyos mértékben megerősíti az is, hogy ezt a szót az Avesztában is megtaláljuk: *tanūra*- 'Backofen'.⁵² Itt ugyan csak a Vidēvdātban fordul elő, tehát nem tartozik az Aveszta szókészletének legrégebb rétegéhez, azt azonban mindenesetre világosan mutatja, hogy a kenyérsütőkemence használatát az Arsakidák korában már nemcsak a perzsák, hanem más iráni népek is ismerték. Természetesen, ha a sütőkemence használatát először a perzsák ismerték meg, s tőlük kiindulva terjedt el a többi iráni népnél, akkor joggal vethető fel az a kérdés, hogy a sütőkemencében »csupaszon« sült kenyér **nayna*- elnevezése szintén nem a perzsáktól jutott-e el a többi irániakhoz. Ebben az esetben a többi iráni nyelv **nayna*- alakra visszamenő 'kenyér' jelentésű szavait perzsa jövevényszóknak kellene tartanunk. Ez a feltevés lehetségesnek, sőt több szempontból valószínűnek látszik.

Ami a kérdés hangtörténeti oldalát illeti, kétségtelen, hogy a középperzsa, újperzsa *nān* óperzsa előzményének hangalakja még **nagna*- vagy **nayna*- volt. A rendelkezésünkre álló nyelvi anyag alapján ítélve ugyanis az óperzsában az óiráni *-ym*-, *-yn*- hangcsoportból még nem tűnt el a *y* hang, v.ö. pl. óperzsa *parāgmaīā*, ezzel szemben viszont középperzsa *āmad*, újperzsa *āmād*. Hangtörténeti szempontból tehát nincs semmi akadálya annak, hogy a többi iráni nyelv **nayna*- alakra visszamenő kenyérelnevezését a feltehető óperzsa **nayna*- 'csupasz(on sült kenyér)' szó átvételének tekintsük.

E felfogás mellett szól a *nān* szó és a többi **nayna*- alakra visszavezethető iráni adat helyzete is egyrészt a perzsa, másrészt pedig a többi iráni nyelv

⁵¹ P. Horn: Neupersische Schriftsprache. Grundriss der iranischen Philologie. I. Bad. 2. Abt. Strassburg 1898—1901. 6.

⁵² Bartholomae: Altiranisches Wörterbuch. 638.

szókészletében. Itt főleg két mozzanatra kell a figyelmet felhívunk. Az egyik az az érdekes jelenség, hogy a **nayna-* 'csupasz' szó a perzsában nem maradt fenn, pedig kétségtelenül a perzsa szókészlet ősi, indoeurópai eredetű elemei közé tartozott. Ennek a jelenségnek az okát valószínűleg abban kereshetjük, hogy ez a szó az óperzsában — amikor a kemencében »csupaszon« sült kenyeret **nayna-*-nak kezdték nevezni — kétjelentésűvé vált, s az általánosan elterjedő 'kenyér' jelentés a régebbi 'csupasz' jelentést a nyelvhasználatból kiszorította. Nyilván ezzel áll összefüggésben az is, hogy a **nayna-* 'csupasz' szó helyét. a középperzsa szókészletben a *br'hnk* (> újperzsa *bărăhnä*) szó foglalta el. Így fenti megállapításunkat helyesebb úgy megfogalmaznunk, hogy a **nayna-* szó eredeti 'csupasz' jelentése a perzsában a nyelvhasználatból eltűnt, s e szó csak 'kenyér' jelentésben élt a perzsa szókészletben tovább. Hasonló eseteket a nyelvtörténet területén nagy számban találunk. Elég itt csupán a magyar *vad* és *ravasz* szavak történetére hivatkoznunk. A *vad* szó ősi jelentése 'erdő', a *ravasz* szőé pedig 'róka' volt, ám mindkét szó ősi jelentése kiveszett a nyelvhasználatból a magyar nyelv története folyamán, és a *vad* szó ma már csak 'wild, wildes Tier', a *ravasz* szó pedig csupán 'schlau' jelentésben él tovább.

Az ósiráni **nayna-* 'csupasz' szó helyzete és története egészen más-képpen alakult a többi iráni nyelvben. Ezekben megmaradt e szónak 'csupasz' jelentése is, illetőleg pontosabban a két jelentésnek megfelelően e szó hangalak tekintetében is két különböző szóvá fejlődött. Kétségtelen, hogy erre a fejlődésre sem nehéz párhuzamot találni bármelyik nyelv történetében. Hogy csak a magyarnál maradjunk, a *család* és *cseléd*, *kerek* és *kerék* stb. szópárok esetében a jelentés és hangalak elkülönülésének szoros kapcsolata szintén világosan megfigyelhető. Mégis a **nayna-* szó esetében a helyzet nem egészen ilyen egyszerű. Feltűnő elsősorban a 'csupasz' > 'kenyér' jelentésfejlődés egyöntetűsége e szónál csaknem az egész iráni nyelvterületen. Bár-mennyire természetesnek látszik ugyanis a kenyérsütés fejlődésének figyelembe vételével ez a jelentésfejlődés bármelyik nyelvben, annyira nehezen képzelhető el azonban az, hogy egész sor egymástól független életet élő (bár rokon) nyelvben ugyanannál a szónál s teljesen egyöntetűen következett volna be. Hiszen, mint látni fogjuk mindjárt, a hamuban sült kenyér megnevezésére is ugyan azonos jelentésű, de különböző szavak voltak használatban az iráni nyelvekben, pedig a tárgyi alap a nyelvi egyöntetűsége ebben az esetben is megvolt. Igen meglepő az is, hogy a szóbanforgó iráni nyelvekben nemcsak a **nayna-* szó 'csupasz' > 'kenyér' jelentésfejlődése, hanem e két jelentésnek megfelelően két különböző hangalakú szóvá való fejlődése is egyöntetűen történt. Mindegyikben a **nayna-* alakhoz párosult a 'kenyér', a **βayna-* alakhoz pedig a 'csupasz' jelentés. Ennél a megoszlásnál különös az is, hogy a másodlagos 'kenyér' jelentés tapadt az elsődleges **nayna-* alakhoz, az elsődleges 'csupasz' jelentés pedig az elhasonulással keletkezett másodlagos **βayna-* alakhoz.

Mindezeket a jelenségeket igen nehezen lehetne akár a tárgyi alap azonosságával, akár pedig a különböző nyelvekben függetlenül bekövetkezett fejlődés véletlen konvergenciájával kielégítően megmagyarázni. E szembeötlő fejlődésbeli egyöntetűség azonnal érthetővé válik azonban, ha feltesszük, hogy a **nayna-* szónak az egyes keletiráni nyelvekben található fejleményei történetileg valamiképpen összefüggnek egymással. Ebből viszont szükségképpen az következik, hogy a **nayna-* 'csupasz' szónak kenyérelnevezésként

való használata nem következhetett be az egyes iráni nyelvekben egymástól függetlenül, hanem az iráni nyelvterület egy pontjáról kiindulva kellett elterjednie. Ez a pont az iráni nyelvterületnek az a része lehetett, amelynek lakossága legkorábban ismerkedett meg a kenyérsütőkemence használatával. Mint fentebb láttuk, minden valószínűség szerint a perzsák vehették át az iráni népek közül elsőnek Mezopotámia sémi lakosságától a sütőkemence használatát, a **nayna-* 'csupasz' szó 'kenyér' jelentésének tehát tőlük kellett kiindulnia. Valóban, ha feltesszük, hogy a **nayna-* szó 'kenyér' jelentésben a perzsából került át még az Achaimenidák korában a keletiráni nyelvekbe, egyszerre magyarázatot nyer e szónak ezekben a nyelvekben megfigyelhető történeti fejlődése. Érthetővé válik elsősorban ennek a fejlődésnek a nyelvek egész sorában megnyilvánuló egyöntetűsége. Magyarázatot kapunk azután arra a jelenségre is, hogy miért a 'kenyér' jelentés tapadt a **nayna-*, s a 'csupasz' jelentés a **bayna-* alakhoz. Mint az avesztai *mayna-* szó mutatja, az $n - n > m - n$ elhasonulás egyes iráni nyelvekben igen korán, még az óiráni korban megtörtént. Mivel éppen azok a keletiráni nyelvek, amelyekben a **nayna-* 'csupasz' szóban ez az elhasonulás, majd az $m - n > b - n$ elhasonulás végbement, azaz az afgán, szogd, szaka, xwārizmi és az oszét más nyelvi sajátságok tekintetében is szoros kapcsolatban állnak egymással, valószínű, hogy ez az elhasonulási folyamat sem függetlenül következett be ezekben a nyelvekben. Kézenfekvő arra gondolni, hogy ennek az elhasonulási folyamatnak legalább is az első része még az óiráni kornak abban a korai szakaszában játszódott le, amikor ezek között a nyelvek között igen szoros és eleven érintkezés állott fenn. Ha viszont ez így van, akkor az óperzsából átvett **nayna-* 'kenyér' szóval ezekben a nyelvekben már egy hangalak tekintetében is különböző **mayna-* (esetleg **bayna-*) 'csupasz' szó állt szemben. Így természetesen ez a két szó a további nyelvfejlődés folyamán még jelentékenyebben elkülönülhetett egymástól.

Fentebbi fejtegetéseinket röviden összefoglalva a következőket mondhatjuk. Az iráni törzsek az i. e. I. évezred elején már valószínűleg ismerték a kenyér legősibb fajtáját, a hamuban sült kenyéret. Ennek a kenyérfajtának a neve nyugatiráni nyelvterületen **nikāna-* '(hamuba) takart (kenyér)' volt, ez az elnevezés tehát a hamuban sütés egyik legfontosabb mozzanatán, a kenyértészta tüzes hamuval vagy parázssal való betakarásán alapult. Később, de még szintén az óiráni korban, a perzsák Elő-Ázsia sémi népeitől átvették a kenyérsütőkemence használatát. Ezt a lényegesen tökéletesebb sütési eljárással készült kenyéret a perzsák **nayna-*-nak azaz 'csupasz(-on sült) kenyér'-nek nevezték, amennyiben a hamuban sült kenyérről szemben ennek az volt legjellemzőbb vonása, hogy a sütésnél nem takarták be hamuval vagy parázssal. A **nayna-* szónak új, 'kenyér' jelentése azután a perzsában a régebbi 'csupasz' jelentést teljesen kiszorította a nyelvhasználatból. A **nayna-* szó 'kenyér' jelentésben a perzsából kiindulva elterjedt a keletiráni nyelvterületen is. A keletiráni nyelvekben azonban a **nayna-* szó 'csupasz' jelentésben is fennmaradt. Ezekben ugyanis ebben a szóban igen korán, már az óiráni korban $n - n > m - n$; sőt talán további $m - n > b - n$ elhasonulás történt úgy, hogy a perzsából átvett **nayna-* 'kenyér' szóval a **mayna-* vagy esetleg **bayna-* 'csupasz' szó valószínűleg már mint teljesen különálló szó-készlet elem állott szemben. Így a keletiráni nyelvekben a saját ősi szó-készletükhöz tartozó **nayna-* 'csupasz' szó és a perzsából átvett **nayna-* 'kenyér', mint két egymástól független szó-készlet elem fejlődött tovább.

Ezek után felmerül az a kérdés, hogyan értékeljük e nyelvi adatokból levonható történeti tanulságokat kultúrtörténeti szempontból. Ezzel a kérdéssel kapcsolatban két megjegyzést tehetünk. Rá kell mutatnunk elsősorban arra, hogy a **nikāna-* '(hamuba) takart (kenyér)' és a **nayna-* 'csupasz(on sült kenyér)' elnevezések tanúbizonysága szerint az irániaknál a kenyérszítésben főleg (és valószínűleg csupán) a sütési eljárás területén történt fejlődés. Semmi sem szól tehát amellett, hogy a **nayna-* szó kovással készült kenyeret jelölt volna. Így ez a szó az irániaknál nemcsak a kenyér fejlődésének egy igen fontos lépését, hanem egyúttal ennek a fejlődésnek a korlátolt fokát is világosan mutatja.

Másrészt arra kell a figyelmet felhívni, hogy részben a perzsa *tānūr* szó sémi eredetéből, részben pedig az óperzsa **nayna-* 'kenyér' szónak a kelet-iráni nyelvek által történt átvételéből adódó történeti következtetések kultúrtörténeti értékelésénél igen óvatosan kell eljárni. Kétségtelen ugyan, hogy a sémi *tannūra* 'sütőkemence' szó átvétele nehezen képzelhető el megfelelő tárgyi alap, azaz a sütőkemence használatának vagy legalább is egy bizonyos sütőkemence-fajtának az átvétele nélkül. Azonban ebből még nem következik az, hogy a perzsáknál a *tannūra* megismerése a hamubansütés legkezdetlegesebb formájáról a legfejlettebb kenyérsütési módra való hirtelen áttérést jelentette volna. Hasonlóképpen azt a tényt, hogy a keletiráni törzsek átvették az óperzsa **nayna-* 'kenyér' szót, szintén elsietett dolog volna úgy értékelni, hogy a keletirániak ebben a tekintetben messze elmaradtak volna a nyugat-irániak mögött. Valójában ugyanis a helyzet az, hogy a kenyérsütés fejlődésének a kemencében való sütés felé vezető állomásait mind a nyugat-, mind pedig a keletirániaknál megtaláljuk. Igen fontos ebből a szempontból a következő nyelvi adat: középperzsa *tāpak* 'a frying pan' > újperzsa *tābā* 'Pfanne'. E szóban kétségtelenül a sütőserpenyő régi perzsa elnevezésével van dolgunk. Ezt bizonyítja egyrészt az, hogy ez a szó már igen korán átkerült a perzsával szomszédos nyelvekbe. Így megtaláljuk mint korai (arsakida-kori) jövevényszót az örményben: *tapak* 'Bratpfanne', továbbá a talmudi arameusban: *ṭpq'* : *m'šh ṭpq'* 'Kuchen, der auf einer heißen Platte gebacken wird'. Későbbi átvétel a szír *ṭpq'* 'patina, lanx' és az arab *tābaq*, *tābiq* 'later magnus'.⁵³ A középperzsa, továbbá a korai középperzsa jövevényszóknak tekinthető örmény és talmudi arameus adatok világosan mutatják, hogy a szó jelentése eredetileg 'sütőserpenyő' volt. Ezt támogatja a szó etimológiája is. A középperzsa *tāpak* ugyanis a **tap-* 'éget, süt' tő származéka, eredeti jelentésének tehát mindenképpen 'sütő (edény v. serpenyő)'-nek kellett lennie. A *tāpak* szó régisége és eredeti 'sütőserpenyő' jelentése mellett szól másrészt az is, hogy megfelelőjét a balüciiban is megtaláljuk: *t'āfay* 'oven'. A balüci szó nyelvtörténeti szempontból kétféleképpen értékelhető: vagy régi óiráni, esetleg ősíráni korba visszanyúló megfelelője a középperzsa *tāpak*-nak, vagy pedig annak ugyan pontosan megfelelő, de vele nyelvtörténetileg össze nem függő szóalakulat. Ha az első eset áll fenn, akkor arra kell gondolnunk, hogy a **tāpaka-* 'sütőserpenyő' szó már az óiráni vagy ősíráni korban az iráni nyelvtérület nagy részén használatban volt. Ezen nem sokat változtat az sem, ha a balüci szót

⁵³ Hübschmann: Armenische Grammatik. I. 252; Telegdi: A talmudi irodalom iráni kölcsönszavainak hangtana. 54 és Essai sur la phonétique des emprunts iraniens en araméen talmudique. 244.

esetleg jövevényt tekintjük az óperzsából. A második esetben pedig a balūči szó értékes tanulsággal szolgál abban a tekintetben, hogy a kenyér-sütés fejlődésében Kelet-Irán a saját útján, de Nyugat-Iránnal párhuzamosan haladt előre. Bármelyik eset álljon is fenn, nagyon valószínű, hogy a *tāpak* szó a perzsa szókészletnek régi, legalább is az óiráni korra visszanyúló eleme. Nem szól ez ellen a szó képzésmódja sem, amely ugyan a középperzsában igen gyakori,⁵⁴ de kétségtelenül megvolt már az óperzsában is.⁵⁵ Így a középperzsa *tāpak* 'sütőserpenyő' szó azt bizonyítja, hogy az irániak már igen korán ismerték a sütőserpenyő használatát, eljutottak tehát a hamuban sütés legfejlettebb fokáig.

Vannak azonban olyan adatok is, amelyek bizonyos mértékben azt is valószínűvé teszik, hogy az irániak már saját önálló fejlődésük során túljutottak a hamubansütés legfejlettebb fokán is, még mielőtt Elő-Ázsia sémi népeitől a sütőkemence használatát átvették volna. Igen érdekes mindennekelőtt a fentebb idézett balūči *tāfay* 'oven' szó vallomása. E szó eredeti jelentése a középperzsa *tāpak* alapján következtetve szintén 'sütőedény, sütőserpenyő' lehetett. A 'sütőserpenyő' > 'sütőkemence' jelentésfejlődés nem egyedülálló jelenség. Megtaláljuk ezt többek között a görög *κλίβανος* szó esetében is, amely eredetileg sütőedényt, később pedig sütőkemencét jelentett. Ennek a jelentésfejlődésnek tárgyi alapja az az összefüggés, amely a kenyérsütés fejlődésében a sütőedény és a sütőkemence között figyelhető meg. A sütőkemence, mint fentebb említettük, a sütőedény és a sütőharang egybeépítéséből keletkezett, s így az azonos rendeltetés alapján akár a sütőedény, akár pedig a sütőharang neve egyaránt válhatott a sütőkemence elnevezésévé. Hogy a balūčiban a perzsa sémi eredetű *tānūr* szavával szemben — amely egyébként az iráni nyelvterület legkeletibb részeire is eljutott, v.ö. pl. ormuri *tanūr* 'oven' — egy igen régi, legalább is az óiráni korba visszanyúló szókészleti elem, az eredetileg 'sütőserpenyő' jelentésű *tāfay* vált a sütőkemence megnevezésévé, arra mutat, hogy a kenyérsütés fejlődése a keletiráni területen legalább is bizonyos mértékben önálló volt. Lehet, hogy a *tāfay* szó jelentésének fejlődésében a 'sütőserpenyő' és a 'sütőkemence' jelentések közé egy közbelső fokot is kell iktatnunk. Ez a 'sütőharang' jelentés lehetett. Valószínűbb ugyanis 'sütőharang' > 'sütőkemence' jelentésfejlődést feltennünk, mivel e két sütőeszköz esetében a sütési eljárás lényegében azonos, s így a sütőharang nevét sokkal kézenfekvőbb volt a sütőkemencére alkalmazni, mint a sütőedényét. Ebben az esetben keletiráni területen a sütőharang egykori meglétével is számolnunk kellene. Hasonló irányba mutat néhány avesztai adat is. A Vidēvdāt egyik helyén, amely azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy milyen jutalom jut majd osztályrészül annak, aki valamilyen használat által megszenteltetett tüzet visszavisz törvényes helyére (*dāitīm gātūm*),^{55a} fordulnak elő a *χumbat hača zəmaini.pačikāt* 'aus einem Töpferofen' (8,84) és a *χumbat hača yāmō.pačikāt* 'aus einem Glasbrennofen' (8,85) kifejezések.⁵⁶ A *χumba*-szó eredeti jelentése kétségtelenül 'fazék' (v. ö. óind *kumbha*- 'Topf, Krug', középperzsa *χumb* 'Topf'), a kérdés tehát az, hogyan jöhettek

⁵⁴ C. Salemann: *Mittelpersisch. Grundriss der iranischen Philologie. I.* 278; Horn: *Neupersische Schriftsprache.* 173 sk.

⁵⁵ H. H. Schaeder: *Iranica.* Berlin 1934. 5, 9 sk.; Kent: *Old Persian.* 51.

^{55a} E hellyel legutóbb Herzfeld: *Zoroaster and his World. II.* 791 skk. foglalkozott.

⁵⁶ L. ezekre vonatkozólag Bartholomae: *Altiranisches Wörterbuch.* 532, 1286, 1691 és J. Duchesne-Guillemin: *Les composés de l'Avesta.* Paris 1936. 121.

létre a **χumbō zəmaini.pačikō* 'Töpferofen' és a **χumbō yāmō.pačikō* 'Glasbrennofen' kifejezések. Legkézenfekvőbb arra gondolnunk, hogy a sütőedény megnevezésére is használták a *χumba-* szót, s amikor a sütőedényt a fejlettebb kemence váltotta fel, ez lett annak a neve is. Ez a jelentésfejlődés a fenti példák alapján könnyen elképzelhető, számolnunk kell azonban a tárgyi fejlődés problémájával is. Nem valószínű ugyanis, hogy a fazekaskemence közvetlenül a sütőedényből fejlődött volna, hanem mint közbeeső fokra, ebben az esetben is sütőharangra, vagy valamilyen sütőharangszerű berendezésre kell gondolnunk. S mivel az sem látszik valószínűnek, hogy a fazekaskemence fejlődése a sütőkemencétől teljesen független utakon haladt volna, ezekből a kifejezésekből bizonyos következtetések az avesztai társadalom kenyérsütésére vonatkozólag is levonhatók. Feltehetőnek látszik elsősorban az, hogy a kenyérsütéshez is már edényt használtak. Hogy azután ennek az edénynek a nevét átvitték a fazekaskemencére, az valószínűvé teszi, hogy a kenyérsütésben is eljutottak legalább a sütőharang használatáig. Ekkor ismerhették meg a nyugatirániak közvetítésével a tökéletesebb sütőkemence használatát s vehették át annak sémi eredetű *tanūra-* nevét. A sütőkemence megjelenése elősegítette valószínűleg a fazekasok edényezetési eljárásának tökéletesítését is. Megjelent a fazekaskemence, ennek a megnevezésére azonban továbbra is a kenyérsütő harang ill. a fazekasok ennek megfelelő égetőberendezésének **χumbō zəmaini.pačikō* nevét használták. Így került azután a Vidévdát fentebb említett felsorolásában egymás mellé az avesztai társadalom régiebb kenyérsütési eljárására utaló **χumbō zəmaini.pačikō* 'fazekaskemence' (8,84) és a perzsából átvett sémi eredetű *tanūra-* 'sütőkemence' (8,91) kifejezés.

Összegezve a középperzsa *tāpak*, a baluči *tāfaj* és az avesztai **χumbō zəmaini.pačikō* kifejezések tanulságait, megállapíthatjuk, hogy a sütőkemence megismerése és átvétele valószínűleg nem jelentett hirtelen ugrásszerű fejlődést az irániak kenyérsütésében. A nyugatiráni törzsek eljutottak már a hamubansütés legfejlettebb formájáig, a keletirániak pedig ismerték a sütőkemencében való sütést leginkább megközelítő sütési módot: a sütőharang alatt való sütést is. Így a sütőkemence használatára való áttérés éppen megfelelt az iráni törzsek műveltségi fokának, s természetes folytatását jelentette kenyérsütésük fejlődésének. Abból a körülményből, hogy a *tanūra-* szó az óperzsából, s ezzel nyilván párhuzamosan a sütőkemence használata a perzsáktól kiindulva terjedt el keletiráni területen, szintén nem lehet a keletirániak viszonylagos elmaradottságára következtetni. Ha a **χumbō zəmaini.pačikō* kifejezés létrejöttére vonatkozó feltevésünk megállja a helyét, akkor a sütőkemence használatára való áttérés feltételei keletiráni területen talán még inkább megvoltak, mint a perzsáknál. Valószínűleg ez a magyarázata annak is, hogy a sütőkemencében süttött »supasz« kenyeret jelentő óperzsa **nayna-* szó keletiráni nyelvterületen olyan gyorsan elterjedhetett.

8

A Horn által összevetett iráni adatok közül csak a xwārizmi *pekend* szóval nem foglalkoztunk még. Első pillantásra is kétségtelen, hogy ez a szó sem **nikāna-*, sem pedig **nayna-* alakra nem vezethető vissza, s így a fenti két szócsoporttól teljesen el kell választanunk. A xwārizmi *pekend* szóra a legkorábbi adatot Ibn Fadlān útleírásában találjuk. Ebben a szó kétszer

is előfordul. Egyszer a xwārizmi koldulás leírásánál említi Ibn Fadlān, egyszer pedig karavánjuk oguz területen megtett útjának elbeszélésében. Zeki Validi Ibn Fadlān-kiadásában mindkét helyen *bknd* olvasatot közöl, és olvasatának helyességét igazolja a meshedi kézirat legutóbb Czeglédy által közzétett facsimiléje, amelyen mindkét helyen világosan ez az alak látható.⁵⁷ A második helyen Ibn Fadlān a *bknd* szót egy oguznak a szájába adja, de ugyanitt azt is világosan megmondja, hogy *bknd* »Xwārizmna a nyelvén« jelent kenyeret. A későbbi, XII. századi xwārizmi nyelvemlékekben is előfordul ez a szó *pknd* alakban.⁵⁸ Hogy a *bknd* és *pknd* alakok közül melyik a helyes, nem állapítható meg teljes biztonsággal. Egyrészt ugyanis kérdéses, hogy a Validi által idézett *pknd* alak forrásában mennyire megbízható a *b* és *p* megkülönböztetése. A xwarizmi nyelvemlékek tanulmányozásának megindulása idején Henning még egyáltalában nem bízott e két hang megkülönböztetésében,⁵⁹ mivel az azokat jelölő betűk csak a pontozás tekintetében térnek el egymástól. Azonban al-Gazmīni azóta előkerült és Freimann által tanulmányozott munkájában a xwārizmi szavak írásának pontozása általában megbízhatónak bizonyult, de elvéte ebben is előfordul a csak pontozás tekintetében különböző betűk felcserélése.⁶⁰ Viszont kérdés, hogy a *pknd* alak forrásának hangjelölése következetes-e és megbízható-e olyan mértékben, mint al-Gazmīni munkája. Másrészt Ibn Fadlān *bknd* alakjának sem szabad különösebb jelentőséget tulajdonítanunk, és pedig nemcsak azért nem, mert a meshedi kézirat pontozása a szöveg hagyomány szempontjából meglehetősen megbízhatatlan,⁶¹ hanem azért sem, mert az arabban nem volt *p* foném, s így Ibn Fadlān — aki egyébként közelebbről egyáltalán nem ismerte a xwarizmi nyelvet — egy *p*-kezdetű xwārizmi szót csak *b*-vel jegyezhetett le. Ibn Fadlān *bknd* adata tehát egy xwarizmi *pknd* alakot is tükrözhet. Így a szó eredetének keresésénél mindkét alakkal számolnunk kell.

Ami már most a xwārizmi szó eredetét illeti, a *b(p)knd* írásképet *bakand* vagy *pakand* alakban vokalizálhatjuk, és egy óiráni **upa-kanta*-alakra vezethetjük vissza. Ebben az **upa*-elem ~ óperzsa *upā* 'under etc.', avesztai *upa* 'in, auf, bei usw.', **kanta*-pedig ~ óperzsa *kanta*- 'excavation' (eredetileg a *kan*- 'ásni' ige part. perf.-a), avesztai *kanta*- (a *kan*- 'ásni' ige part. perf.-a). Így tehát a xwarizmi *pakand* 'kenyér' < óiráni **upa-kanta*- szó eredeti jelentésének '(hamuba) beásott v. betakart (kenyér)'-nek kellett lennie. Ezek szerint az óperzsa **nikāna*-szón kívül még egy 'hamubasült kenyér' jelentésű szó élt az iráni nyelvterületen.

Az óiráni **upa-kanta*-> xwārizmi *pakand* hangfejlődés feltevésének igazolására utalhatunk egyrészt az óiráni **apa*-praefixumnak a xwārizmi-ben megfigyelhető folytatására. Az idevágó példák: xwārizmi *pavārcimmani* 'мы отделились' < óiráni **apa-vart*-, xwārizmi *pēnīḡa* 'ты удалила' < óiráni **apa-nay*-⁶² azt mutatják, hogy ennek szókezdő magánhangzója a xwārizmi-

⁵⁷ A. Zeki Validi: *Togan*: Ibn Fadlān's Reisebericht. AfKM XXIV, 3. Leipzig 1939. 14, 26; K. Czeglédy: Zur Meschheder Handschrift von Ibn Fadlāns Reisebericht. Acta Orient. Hung. 1 (1950—51) 246, 249 (a 198b és a 201b kézirati lapon).

⁵⁸ Zeki Validi: i. m. 14, 1 jegyz.

⁵⁹ ZDMG 90 (1936) *31*.

⁶⁰ Így fordul elő pl. *βamis* helyett *famis*, *pācyāzin* helyett *bācyāzin*, *pindāk* helyett *bindāk* stb., l.: Фрейман: Хорезмийский язык. 53, 65.

⁶¹ Czeglédy: id. m. 219, 237 stb.

⁶² Фрейман: Хорезмийский язык. 24.

ben eltűnt. Mivel az óiráni *upa- praefixum folytatása az oszétben is *ba-*,⁶³ s mivel az óiráni *upa- és *apa- az újperzsában is *ba-* alakban esett össze,⁶⁴ nagyon valószínű, hogy az óiráni *upa- szókezdő magánhangzója is eltűnt a xwa-izmiben, s így ez a praefixum hangalakilag egybeseett itt is az óiráni *apa- folytatásával. Ami viszont másrészt az óiráni *kanta- ~ xwārizmi -kand megfelelést illeti, ennek pontos párhuzamát találjuk a xwārizmi *pāckand* 'уплатил, удовлетворил' szóban, amely óiráni *pati-kanta- alakra megy vissza.⁶⁵ A xwārizmi *pakand* (vagy *bakand*) tehát egy óiráni *upakanta- alak hangtörvénytől való folytatásának tekinthető.

A xwārizmi *pakand* 'kenyér' < óiráni *upakanta- 'hamubasült kenyér' szó mind nyelvtörténeti, mind pedig kultúrtörténeti szempontból igen érdekes tanulságokat szolgáltat. Kétségtelenné teszi elsősorban azt, hogy az iráni törzseknek még a legősibb kenyérfajtára, a hamubasült kenyérré sem volt közös elnevezésük, amennyiben már az óiráni korban legalább is két elnevezés: *nikāna- és *upakanta- élt egymás mellett az iráni nyelvterületen. Így igazolt-nak tekinthetjük azt a fentebbi feltevésünket, hogy a *nikāna- szó semmi-esetre sem mehet nagyon korai időbe, pl. az indoiráni korba vissza. Sőt még az is kérdéses, hogy akár az ősíráni korban is számolhatunk-e a *nikāna- vagy pedig az *upakanta- kenyérelnevezés meglétével. Az összehasonlító nyelvtörténeti módszer alapján állva ugyanis ebben az esetben is közös elnevezést várhatnánk a hamubasült kenyérré az összes iráni nyelvekben. De még ha el is tekintünk ettől az elvi jellegű következtetéstől, az *upakanta- szó létrejötté akkor sem vetíthető túlságosan korai időbe vissza. Ebben a szóban ugyanis a *kan- 'ásni' igének másodlagos part. perf.-ával van dolgunk, ez pedig valószínűleg csak az óiráni korban keletkezett. A kan- ige part. perf.-a ugyanis az óind *khan-* 'ásni' ige *khata-* part. perf.-a alapján következtetve eredetileg *kata- volt, azaz a -ta- képző az igető zérusfokához (*kn-) járult. Az óiráni korban azonban több igénél bizonyos kiegyenlítődés történt a különböző igealakokban szereplő igetövek között,⁶⁶ s ennek során az imperfectum igetöve behatolt a part. perf.-ba is. A kan- ige *kanta-* part. perf.-a szintén így jött létre, következésképpen tehát az *upakanta- szó sem keletkezhetett az óiráni kornál előbb. Ezt figyelembe véve nagyon valószínűnek látszik, hogy az iráni törzseknél a hamubasült kenyér ismerete sem nyúlik az óiráni kor kezdeténél,⁶⁷ azaz az i. e. I. évezred első felénél sokkal korábbi időbe vissza. Ez a következtetés összhangban áll azzal a ténnyel, hogy az indoirániaknál a földművelés aránylag későn fejlődik ki. Igen meggyőzőnek látszik legalább is Nehringnek az indoeurópai nyelvek földművelési terminológiájának alapos vizsgálatára támaszkodó felfogása, amely szerint az indoiráni törzsek még csak a kapás földművelést ismerték akkor, amikor a többi indoeurópai néptől elszakadtak.⁶⁸ Sőt megjegyezhetjük, hogy az a néhány szó, amelyre Nehring támaszkodik, voltaképpen még a kapás földművelés

⁶³ *Ws. Miller: Die Sprache der Osseten. Grundriss der iranischen Philologie* Anh. zum Bd. I. Strassburg 1903. 82.

⁶⁴ *Horn: Neupersische Schriftsprache.* 158.

⁶⁵ *Фрейман: Хрезмийский язык.* 22.

⁶⁶ *Kent: Old Persian.* 78 sk.

⁶⁷ Az óiráni kor fogalmára ld. *Harmatta: Studies in the Language of the Iranian Tribes in South Russia. Magyar-Görög Tanulmányok* 31. Budapest 1952. 25 sk.

⁶⁸ *A. Nehring: Studien zur indogermanischen Kultur und Urheimat. WBzKL* 4 (1936) 148 skk.

ismeretét sem igazolja teljes biztonsággal az indoirániaknál a többi indo-európaiaktól történt elszakadásuk idején. Az indoiráni törzsekkel kapcsolatba hozható legrégebb régészeti leletcsoportok tanúvallomása ugyanis ebben a kérdésben a következő. A Xwārizm területén végzett régészeti kutatások valószínűvé tették, hogy a kapás földművelés itt csak a tazabagjahi kultúrában (hozzávetőleg az i. e. II. évezred első felében) jelenik meg.⁶⁹ A Xwārizmtól északra fekvő területen a kapás földművelés szintén csak a tazabagjhibival nagyjából egykorú andronovoi kultúrában fejlődik ki.⁷⁰ Így tehát azon a területen, amelyről az indoiráni törzsek az i. e. II. évezred folyamán a későbbi Irán és India vidékeire húzódtak, a kapás földműveléssel csak a bronzkortól kezdve számolhatunk. Ezt szem előtt tartva nem csodálkozhatunk azon, hogy még a legősibb kenyérfajtára, a hamubansült kenyérré sem találunk közös elnevezést az iráni nyelvekben. A kapás földművelés kifejlődése után még valószínűleg hosszú évszázadok teltek el, mialatt az irániak a termelt gabonafajtákat csak pirítva vagy kása formájában fogyasztották. A hamuban való kenyérsütés ismerete csak később terjedhetett el, amikor az egyes iráni törzsek már nagyjából az ókorból ismert területükön foglaltak helyet, s a nyelvi kapcsolat lazábbá vált közöttük. Ez a magyarázata annak, hogy az óiráni nyelvekben egymástól függetlenül azonos szemléletből származó, de különböző kifejezések jöttek létre a hamubansült kenyér megnevezésére.

De nyelvtörténeti szempontból is érdekes tanulságai vannak az óperzsa **nikāna-* és az óxwārizmi **upakanta-* 'hamubansült kenyér' kifejezéseknek. Az utóbbi években komoly formában felmerült az a feltevés, hogy a xwārizmi nyelv eredetileg délnyugatiráni jellegű volt, s ilyen módon a legközelebbi kapcsolatban állott a perzsával.⁷¹ Ennek az elgondolásnak az alapja tulajdonképpen al-Bīrūnīnak egyik adata, amelyben a xwārizmieket »a perzsák fájáról való ágnak« nevezi. Mivel azonban a xwārizmi nyelvemlékek egyáltalán nem igazolják a perzsa és a xwārizmi feltett szoros kapcsolatát, ennek az elgondolásnak a hívei arra a további feltevésre kényszerülnek, hogy a xwārizmi csak az óiráni korban (?) állott közel a perzsához, később azonban a szomszédos keletiráni nyelvek hatása alatt elvesztette délnyugatiráni jellegét. Hogy ennek az elméletnek milyen komoly nehézségei vannak, arra nincs itt helyünk kitérni, elég, ha a xwārizmi *pakand* szóból adódó tanulságra rámutatunk. Ez a szó minden bizonnyal a xwārizmi eredeti szókészletéhez tartozik, és semmiesetre sem lehet valamelyik szomszédos keletiráni nyelvből való átvétel. Ha viszont ez így van, akkor ez a szó arra mutat, hogy a perzsa és a xwārizmi szókészlet között már az óiráni korban is jelentős eltérések lehettek, amennyiben az óperzsa **nikāna-* szóval már az óxwārizmiben az **upakanta-* kifejezés állt szemben. Természetesen egy adatnak a tanúbizonyságát nem szabad feltétlen bizonyító erejűnek tekintenünk, de az óperzsa és az óxwārizmi viszonyára vonatkozólag rendelkezésünkre álló anyag csekély volta miatt semmiesetre sem szabad figyelmen kívül hagynunk.

⁶⁹ Толстов: По следам древнехорезмийской цивилизации. 76 sk. Hogy a tazabagjahi kultúrát a dél felé húzóódó indoiráni törzsek hagyatékának kell tekintenünk, arra vonatkozólag l. *Harmatta*: АЕ 79 (1952) 76, 78.

⁷⁰ К. В. Сальников: Бронзовый век южного Зауралья. МИА СССР XXI. Moszkva 1951. 124 skk., 145.

⁷¹ Fr. *Altheim*: Literatur und Gesellschaft im ausgehenden Altertum. II. Halle/Saale 1950. 208 skk. és *Geschichte der lateinischen Sprache*. Frankfurt am Main 1951. 84 skk.

A fentebb tárgyalt 'kenyér' jelentésű iráni szavak nemcsak az iráni népek kenyérsütésének fejlődésére vonatkozólag jelentenek értékes adatokat. Ezek a szavak átkerültek más nyelvekbe is, s ezek a nyelvi átvételek lehetővé teszik, hogy a kenyérsütés ismeretének elterjedését Kelet-Európa és Nyugat-Ázsia számos népénél legalább is nagy vonásokban nyomon követhessük.

Már fentebb rámutattunk arra, hogy a középperzsa **nikān* 'hamubasült kenyér' szó átkerült az örménybe és a brahuiba, s ezekben a nyelvekben fennmaradva megőrizte a régi perzsa hamubansütés emlékét. Míg Irán északnyugati és délkeleti szomszédai a középperzsa **nikān* szót vették át, addig távol északon az irániak szomszédainál először úgy látszik a xwārizmi *pakand* kenyérelnevezés terjedt el. Ibn Fādlan mondja el útleírásában, hogy karavánjukat egy oguz megállította és *bakand*-ot kért, azaz kenyéret »Xwārizmnak a nyelvén«. ⁷² Ibn Fādlānnak ez az adata arra mutat, hogy a xwārizmi *pakand* szó a Xwārizmmal szomszédos nomád török népek között a X. században általánosan el lehetett terjedve. Az elbeszélésből az is kiderül, hogy a kenyér nagy értéknek és finom csemegének számított a steppelakók körében. Így az arab követség többek közt kenyérral ajándékozta meg az oguzok törzsfőit. ⁷³ Mindez világosan mutatja, hogy ebben a korban a déli Ural-vidéken lakó steppei nomádoknál a kenyér ismerete Xwārizmból terjedt el azoknak az élénk kereskedelmi kapcsolatoknak az útján, amelyek a volgai bulgárok és a xwārizmiekek között fennállottak. Nagyon valószínű, hogy a xwārizmi *pakand* szót nemcsak az oguzok vették át, hanem a Xwārizmból a volgai bulgárokhoz vezető útvonal mentén lakó többi török törzsek is. Zeki Validi Togan említ is egy baskir szót: *beketey*, amely véleménye szerint a xwārizmi *pakand* szóval függ össze és xwārizmi jövevényszó a baskirban. ⁷⁴ Tárgyi szempontból ez a magyarázat valószínűnek látszik, azonban a török nyelvészet részéről még közelebbi vizsgálatra szorul.

Míg a középperzsa **nikān* s valószínűleg a xwārizmi *pakand* szó átvétele is az örmények, brahuik ill. az oguzok és más török törzsek által a hamubasült kenyér elterjedését mutatja az irániak szomszédainál, addig a perzsa *nān* vagy a vele összefüggő többi iráni szó átkerülése számos török és finnugor nyelvbe arról tanúskodik, hogy az ezeket a nyelveket beszélő népek az irániak által megismertek a fejlettebb, kemencében sült kenyérfajtával is. Az idevágó nyelvi adatok a következők.

Török adatok: kazáni tatár, kirgiz, csagatáj, oszmánli *nān* 'kenyér, lepény'. ⁷⁵

Finnugor adatok:

zürjén V Sz *nañ* 'Brot, Getreide', Leb. Steph. *nañ* 'Brot' stb. ⁷⁶
votják KM SzM *nañ*, MU B U M Sz. *nañ* 'Brot'; B *urd-nañ*, U M Sz

⁷² Zeki Validi Togan: Ibn Fādlān's Reisebericht. 26.

⁷³ Ezt Ibn Fādlān külön említi a »kis« *yanāl*-lal és a *tarhān*-nal kapcsolatban, I. Zeki Validi Togan: i. m. 26, 31.

⁷⁴ I. m. 137.

⁷⁵ Л. Будаговъ: Сравнительный словарь турецко-татарскихъ нарѣчій. Сзентпѣтервѣр 1871. II. 279; W. Radloff: Versuch eines Wörterbuches der türkischen Dialekte Szentpѣtervѣр 1888. III. 645.

⁷⁶ T. E. Uotila: Syrjänische Chrestomathie. Helsinki 1938. 125.

ud-ňāñ, SzM *ud-ňāñ* 'Fladen'; MU *taba-ňāñ* KM. *taba-ňāñ* 'Pfannkuchen, Fladen' stb.⁷⁷

vogul AK *ňāñ*, KK *ňóāñ*, FK *ňóāñ* P *ňiñ*, ÉV, DV *ňāñ*, AL *ňēñ* FL, Szó *ňāñ* 'Brot' stb.⁷⁸

osztják FD *ňāñ*, Kos., Fil., Szogom, Cs. *ňāñ*, C *ňāñ* 'Brot', Kr. *ňāñ* 'Brot, Getreide', V *ňāñ* 'Brot', Vj. *ňāñ* '(gebackenes) Brot', VK *ňāñ*, Likr. *ňāñ*, Mj. *ňāñ* 'Brot, Teig', Trj. *ňāñ* 'Brot; ostj. Pfannkuchen; Teig', Ni. *ňāñ*, Kaz. *ňāñ*, O *ňāñ* 'Brot' — Trj. *rūtňāñ* 'russisches Brot, gesäuertes, im Ofen gebackenes Brot', Kaz. *rūsňāñ* 'gesäuertes Brot' — V *těrnāñ* 'über der Kohlenglut, über dem Feuer gebackenes ostj. Brot' stb.⁷⁹ — K *ňāñ*, J *ňāñ* 'Brot, Getreide', stb.⁸⁰

Szamojéd adatok:

jurákszamojéd O T Szj. Oksz. M *ňāñ*, Lj. Nj. *ňāñ* 'Brot'.⁸¹

osztjákszamojéd N *ňāñ*, *nai*, B Taz. Kar. *ňāñ* 'Brot'.⁸²

Jeniszei osztják adatok:

I. *nan* pl. *nāneñ*, Sz. *neh*, pl. *nehēñ*, *nehēñ* 'Brot'.⁸³ »Oedh-Ostjaken« *nann* 'Brod',⁸⁴ »Inbask« *nān* 'Brot'.⁸⁵

A kérdés mármost az, hogy ezek a nyelvi adatok hogyan függnek össze részben egymással, részben pedig a fentebb tárgyalt iráni szócsoporttal. Abban a tekintetben egy pillanatig sem állhat s nem is állott fenn kétség, hogy a felsorolt különböző nyelvi adatokat végső fokon iráni jövevényszóknak kell tekintenünk. Sokkal nehezebb azonban annak tisztázása, hogy a török, finnugor, szamojéd és jenízei osztják szavak egy vagy több forrásból származnak-e, s hogy melyik iráni nyelv vagy mely iráni nyelvek jöhetnek forrásként ill. forrásokként számításba. Nem is igen jutott eddig a kutatás ezekben a kérdésekben kézzelfogható eredményre. Jacobsohn és Uotila, akik legutóbb foglalkoztak az idézett permi szavakkal, még mindig csak általánosságban tudtak iráni eredetükre rámutatni.⁸⁶ Régebben is egyedül Munkácsi tett kísérletet arra, hogy a finnugor szavak iráni forrását közelebről meghatározza.⁸⁷ Szerinte az átvett iráni alak **nayan* volt, s ez vonódott azután a zürjében *ňāñ*-nyá össze. Azonban már Jacobsohn rámutatott arra, hogy Mun-

⁷⁷ Uotila: Zur Geschichte des Konsonantismus in den permischen Sprachen. MSFOu LXV. Helsinki 1933. 234, 302.

⁷⁸ A. Kannisto: Zur Geschichte des Vokalismus der ersten Silbe im Wogulischen vom qualitativen Standpunkt. MSFOu. XLVI. Helsinki 1919. 12.

⁷⁹ K. F. Karjalainen: Zur ostjakischen Lautgeschichte I. Über den Vokalismus der ersten Silbe. MSFOu XXIII. Helsingfors 1905. 6 és K. F. Karjalainen—Y. H. Toivonen: Ostjakisches Wörterbuch. Helsinki 1948. II. 623 sk.

⁸⁰ H. Paasonen—K. Donner: Ostjakisches Wörterbuch. Helsingfors 1926. 147.

⁸¹ T. Lehtisalo: Über den Vokalismus der ersten Silbe im Juraksamojedischen. MSFOu LVI. Helsinki 1927. 30.

⁸² M. A. Castrén: Wörterverzeichnisse aus den Samojedischen Sprachen. St. Petersburg 1855. 138, 141. Az osztjákszamojéd N *ňāñ* ~ *nai* alakok viszonyára l. H. Paasonen: Beiträge zur finnischugrisch-samojedischen Lautgeschichte. Budapest 1917. 23 sk.

⁸³ M. A. Castrén: Versuch einer Jenissei-ostjakischen und Kottischen Sprachlehre. St. Petersburg 1858. 175.

⁸⁴ Messerschmidt feljegyzése 1723-ból, l. J. Klaproth: Asia polyglotta. Paris 1823. 170.

⁸⁵ Szintén Messerschmidt adata 1723-ból, l. Klaproth: id. m. 172.

⁸⁶ Uotila: Syrjänische Chrestomathie. 125; H. Jacobsohn: Arier und Ugrofinnen. Göttingen 1922. 195.

⁸⁷ KSz 11 (1910) 154.

kácsinak azok közül a példái közül, amelyekkel a zürjénben feltett **nayan* > *nañ* fejlődést igazolni próbálta, egyetlen egy sem meggyőző.⁸⁸ De vannak Munkácsi magyarázatának más nehézségei is. Mint fentebb láttuk, az iráni *nayan* alak második magánhangzója sarjadékhang, amely több nyelvben a *nayan* ~ *nayn* alakpárok alapján ítélve még ma sem állandósult teljesen. Még kevésbé valószínű tehát ilyen alaknak a feltevése a középiráni korra, amikor az átvétel a finnugor nyelvek részéről történhetett. Ebben a korban legfeljebb egy **nayn* alaknak az átvételével számolhatnánk. Így Munkácsinak már a kiindulópontja sem volt egészen helyes. De a **nayn* alaknak mint kiindulópontnak a feltevése sem oldja meg a nehézségeket, mert a zürjénben ebben az esetben is **nagn*, esetleg **nagen* alakot várhatnánk.⁸⁹ Nem magyarázhatók meg ezenkívül **nayn* alakból a török és az obiugor alakok sem. Ezt az elgondolást tehát mindenképpen el kell ejtenünk.

Ha mármost a szóbanforgó finnugor, török stb. szavak iráni forrását közelebbről meg akarjuk határozni, akkor két tényezőre kell figyelemmel lennünk. Elsősorban is számításba kell vennünk a **nayna*- szó elterjedését az iráni nyelvterületen. Mint láttuk, ez a szó megtalálható mind nyugat-iráni, mind pedig keletiráni nyelvterületen, ellenben hiányzik az északi iráni nyelvektől. Ez a jelenség aligha lehet véletlen, s nem igen lehet megnyugtatóan megmagyarázni a forrásanyag hézagos voltával sem. Hogy a **nayna*- 'kenyér' szót az északi iráni nyelvekben nem találjuk meg, annak kettős oka lehet. Egyrészt, mint fentebb rámutattunk, a **nayna*- 'kenyér' szó valószínűleg az óperzsában keletkezett, s onnan kiindulva jutott el az iráni nyelvterület többi részére. Ha elterjedését térképre vetítjük, akkor megállapíthatjuk, hogy ezt a szót az óperzsából a xwārizmiek kivételével úgyszólván mindazok az iráni törzsek átvették, amelyek az óperzsa birodalom határain belül éltek. A xwārizmiek kiesése a **nayna*- szó elterjedési területéből könnyen érthető, mert Xwārizm volt az Achaimenidák birodalmának legészakibb tartománya, amely különállását bizonyos mértékben mindig megőrizte. Így aztán természetesen előfordulhatott, hogy egyes Délnyugat-Iránból kiinduló kulturális és nyelvi hatásokkal szemben elszigetelt maradt. Még könnyebben érthető, hogy a **nayna*- szó nem jutott el az óperzsa birodalom határain kívül, Xwārizmtól északra élő iráni törzsekhez. Ezeknek politikai, kulturális és nyelvi különállása Délnyugat-Iránnal szemben még Xwārizménál is lényegesen nagyobb lehetett. De ezeknél az északi iráni törzseknél valószínűleg még egy másik ok is közrejátszhatott abban, hogy a **nayna*- 'kenyér' szót nem vették át az óperzsából. Az i. e. I. évezredben ezeknél nagyarányú nomád állattartás fejlődött ki, s a földművelést náluk erősen háttérbe szorította. Így természetesen e nomád pásztortörzseknél abban a korban nem is volt meg a megfelelő tárgyi alapja a kemencében sült kenyeret jelentő **nayna*-szó átvételének.

Látjuk tehát, hogy éppen azokban az iráni nyelvekben, amelyekkel a finnugor nyelvek közvetlenül érintkezésben állhattak, a **nayna*- 'kenyér' szó valószínűleg sohasem volt meg. De még ha meg is lett volna, kérdés, hogy hangalakjából megmagyarázhatók lennének-e a finnugor nyelvi adatok.

⁸⁸ I. h. 1 jegyz.

⁸⁹ A *-gn*- hangcsoport fejlődésére a zürjénben v. ö. zürjén SzM KM *čignal*-, M Sz *čšignānī*, MÜ *čšignānī* stb. 'zurücktreten, sich zurückziehen; verstockt od. hartnäckig werden' < tatár *čigēn*-, l. *Uotila*: Zur Geschichte des Konsonantismus in den permischen Sprachen. 302.

Az óiráni **nayna*- alak folytatása ugyanis egy osztét típusú nyelvben **nāyñā*, egy *xwā* izmihez közelállóban **nayn*, egy szaka típusában pedig **nūni* (*nūna*-) lenne. Nyilvánvaló azonban, hogy ezek közül az alakok közül egyik sem jöhet számításba mint a finnugor szavak iráni eredetije. Ezen a ponton kell felvetnünk a finnugor, török stb. szavak iráni forrásának meghatározásában szerepet játszó másik fontos tényező kérdését: milyen iráni alakból magyarázhatók meg ezek a szavak? Mivel a *nayn*, *nayan*, *nyan* féle iráni alakok — mint fentebb rámutattunk — nem jöhetnek számításba, csak *nān* vagy *nan* alakra gondolhatunk. Valóban, ebből az alakból az összes finnugor, török, szamojéd és jeníszei osztják adatok megmagyarázhatók. A *nān* alakot azonban az iráni nyelvek közül csak a perzsában találjuk meg, s így a szóbanforgó finnugor stb. szavakat perzsa jövevényszóknak kell tartanunk. Ez az eredmény talán meglepőnek látszhatik, mert elsősorban természetesen olyan iráni nyelvre gondolhatnánk, amellyel a finnugor nyelvek közvetlenül érintkeztek. Ebben az összefüggésben azonban — anélkül, hogy a finnugor nyelvek iráni jövevényszavainak kérdésébe bővebben belebocsátkoznánk — rá kell mutatnunk arra, hogy a perzsa *nān* szó átvétele a permi nyelvek részéről egyáltalán nem tekinthető elszigetelt jelenségnek. Ezekben a nyelvekben ugyanis találunk más olyan szavakat is, amelyek csak a perzsából való átvételek lehetnek. Ilyen pl. a zürjén I *ameš*, U *ameš*, V *amış*, VO *amets* stb. — votják SzM *amež*, J *amedž*, U MU JM *amež* stb. 'Pflugchar, Pflugmesser' < perzsa *āmāğ* 'Pflugsterz'.⁹⁰ Kétségtelenül lehetségesnek tarthatjuk tehát, hogy a perzsa *nān* szó a permi nyelvekbe átkerülhetett.

Ami mármost a *nān* szó átvételének az idejét és módját illeti, erre vonatkozólag a következőket mondhatjuk. Hangtörténeti szempontból a perzsában a *nān* alakkal hozzátétőleg már a szaszanida kor elejétől kezdve számolhatunk, az átvétel terminus post quem-jének tehát legvalószínűbben a III.—IV. századot tekinthetjük. Sajnos, ezen túlmenően az átvétel közelebbi időpontjára vagy terminus ante quem-jére sem a perzsa, sem a finnugor hangtörténet nem szolgáltat kézzelfogható támpontot. Viszont történeti szempontból bizonyos időhatárok mégis adódnak, amennyiben a perzsa kultúrának s nyilvánvalóan ezzel párhuzamosan a perzsa nyelvnek a nagyobb arányú hatása a keleteurópai és nyugatszibériai területekre nagyjából a VIII. századdal kezdődik. S habár ez a hatás bizonyos megszakításokkal legalább is a XV. századig tart, a *nān* szó elterjedését Kelet-Európában legvalószínűbb mégis ennek a korszaknak az első századaira tennünk, vagyis hozzátétőleg arra az időre, amelyből a magyar nyelv perzsa jövevényszavai is származnak.

Történeti szempontból tehát — kézzelfogható bizonyítékok hiányában is — bizonyos valószínűséggel a VIII.—XI. századokra tehetjük a perzsa *nān* szó átkerülését a permi nyelvekbe. Hogy ebben a korban s főleg e kor első felében a perzsa anyagi kultúra termékei milyen messze északra felhatoltak Kelet-Európában, arról világos képet nyújtanak az Ermitage későszaszanida ezüstitáljai.⁹¹ Kézenfekvő arra gondolnunk, hogy a perzsa anyagi kultúrának

⁹⁰ Persze a tudományos irodalomban ezeket a permi szavakat is csak általában iráni jövevényszavaknak tartják, l. pl. *Jacobsohn*: Arier und Ugrofinnen. 131; *Uotila*: Zur Geschichte des Konsonantismus in den permischen Sprachen. 170. Azonban az *āmāğ* szó csak a perzsában van meg s azonkívül a perzsa szókészletnek belső keletkezésű eleme. Ezt 1922-ben *Jacobsohn* még természetesen nem tudhatta.

⁹¹ L. ezekről legutóbb *K. Erdmann*: Zur Chronologie des sassanidischen Jagdschalen. ZDMG 97 (1943) 239 skk., v. ö. különösen 283. A legújabb későszaszanida edényletről ld. M. B. Покровский: КСИИМК 18 (1947) 54 skk.

ezzel a kisugárzásával áll összefüggésben a perzsa *nān* és *āmāg* szavak átkerülése is a permi nyelvekbe.

Ha most a finnugor, török, szamojéd és jeniszei osztják szavak egymáshoz való viszonyát kíséreljük meg tisztázni, akkor legelőször is arra kell rámutatnunk, hogy a finnugor alakok származtatása szempontjából teljesen közömbös, hogy *nān* vagy pedig *nan* alakból indulunk-e ki. Ebből az következik, hogy a permi szavakat ugyanannyi joggal tekinthetjük török, mint perzsa jövevényeknek. Feltétlenül számolnunk kell tehát azzal a lehetőséggel, hogy a perzsa *nān* szó török közvetítéssel került a permi nyelvekbe. Mindenesetre akár közvetlenül a perzsa *nān*, akár pedig a török *nan* alakból származtassuk a zürjén-votják *nañ* 'kenyér' szót, egy nehezen magyarázható hangtani megfeleléssel állunk szemben: a perzsa ill. török szó *n* hangjainak a permi szóban *ñ* felel meg. Ez a palatalizáció csak a zürjén-votjékban következhetett be, azonban nem világos, milyen ok idézte elő. A permi nyelvekben ugyan számos példánk van az ilyen másodlagos palatalizációra, azonban ezekben az esetekben ez vagy palatális hangrendű szavakban, vagy palatális hangoknak a hatására következett be.⁹² Egy olyan esetet ismerünk csupán, ahol talán nem ez a helyzet: zürjén P PK *ñamj̄r*, P *ñumj̄r*, *ñamj̄r*, PO *námor*, VSz. L *namj̄r* — votják U MU J M G Sz. M KM *namer*, Sz. M *namera*, AmK *ñamer* 'Steinbeere (rubus saxatilis)'. Ebben a példában a palatalizációt nem tulajdoníthatjuk valamelyik hang palatalizáló hatásának,⁹³ s ezért arra kell gondolnunk, hogy valamilyen elhasonulásos jelenséggel ($n - m > ñ - m$) van dolgunk. Talán feltehető, hogy a *nañ* < **nan* szóban is ilyen $n - n > ñ - n$ elhasonulással kell számolnunk, amelyet azonban még további $ñ - n > ñ - ñ$ hasonulás is követett. Teljesen megnyugtató magyarázatot mindenesetre a permi **nan* > *nañ* fejlődésre egyelőre nem tudunk adni.

Az obi-ugor adatokkal kapcsolatban általánosan elfogadottnak tekinthető az a felfogás, hogy ezek a zürjénből való átvételek.⁹⁴ Hasonlóan a zürjénből származtatják a szamojéd adatokat is, bár itt az osztják közvetítés lehetősége sincs kizárva.⁹⁵ Kérdésesnek csak az osztjakszamojéd és az eddig még nem érintett jeniszei osztják szavak eredetét tarthatjuk, mivel a palatalizációt ezeknél csak részben találjuk meg. Így az osztjakszamojédban a narymi nyelvjárásban a *nañ* alak mellett van egy *nai* < **nañ* alak is, s ugyanez a kettősség figyelhető meg a jeniszei osztjékban is. Ami mármost az osztjakszamojéd *n*-es alakok származását illeti, ezeket legkézenfekvőbb osztják vagy jurák jövevényeknek tekinteni, mivel olyan nyelvjárásokban élnek, amelyek az osztjakkal (sőt esetleg a jurákkal is) közvetlenül érintkezhetnek. Az *n*-es alak viszont lehet korábbi, törökből vagy más nyelvből (a jeniszei osztják csoportjából) való átvétel. Ugyanígy a jeniszei osztják adatokkal kapcsolatban lehet gondolni a törökből való átvételre. Hogy a perzsa *nān* szó Szibériába

⁹² Uotila: i. m. 429 skk.

⁹³ Uotila i. m. 431 felveti azt a gondolatot, hogy a zürjén szó *n*-je nem a zürjén *ñamj̄r*tni 'drücken, pressen' ige hatása alatt jött-e létre. Azonban egyrészt jelentéstanilag kapcsolatban nem álló szavak esetében inkább alaki elkülönülést várhatnánk, másrészt pedig a votják szó *n*-je ezzel még mindig nem nyer magyarázatot.

⁹⁴ Karjalainen: Zur ostjakischen Lautgeschichte 6; Kannisto: i. m. — Gombocz: A vogul nyelv idegen elemei. Budapest 1898. 21 az obi-ugor szavakat külön török jövevényszavaknak tartotta. Ebben az esetben azonban a vogul-osztják szavakban megfigyelhető palatalizációt függetlennek kellene tartanunk a hasonló permi jelenségtől, ami nem valószínű.

⁹⁵ Paasonen: i. h.; Lehtisalo: i. h.

keleteurópai elterjedésétől független utakon is eljuthatott, annak lehetőségét több tény is igazolja. A *nān* szó — mint fentebb láttuk — megvan a tádzsik nyelvterület legészakibb részein, s Jefremov *nān* 'пшеничный хлеб' adata bizonyítja meglétét a XVIII. század hetvenes éveiben a bukhari tádzsik nyelvírásban is.⁹⁶ A szó útját észak felé mutatja az, hogy megtaláljuk a kirgizben és a csagatájban. Végül, de nem utolsó sorban igen fontos rámutatnunk arra, hogy perzsa területről a IX. s a következő századokban élénk kereskedelem irányult nemcsak a Volga—Káma mellékére, hanem az Irtis és a Jeniszei vidékére is.⁹⁷ Így a perzsa kenyér ismerete a perzsa anyagi kultúra többi termékével együtt ebben a korban a Jeniszei mellékére is eljuthatott.

Harmatta János

ДАННЫЕ В ИРАНСКИХ ЯЗЫКАХ ОБ ИСТОРИИ ХЛЕБА

В начале первого тысячелетия до нашей эры иранским племенам уже был известен первобытный сорт хлеба, — испеченный в пепле хлеб. Название этого сорта хлеба в области западно-иранских языков было **nikāna* «завернутый (в пепел хлеб)». Это название отражает самый важный момент выпечки в пепле: покрытие хлебного теста тлеющим пеплом или углем. Позже, но еще в древнеиранскую эпоху, персы заимствовали от семитических народов Передней Азии употребление духовой печи для хлебопечения. Хлеб, испеченный этим существенно усовершенствованным методом, персы называли *nauna* — т. е. «голо (испеченным хлебом)», поскольку — по сравнению с испеченным в пепле хлебом — этот метод отличался именно тем, что хлеб не покрывался тлеющим пеплом или углем. Исходя из персидского языка слово **nauna* «хлеб» получило широкое применение и в области восточно-иранских языков. Это лингвистическое явление отражает, очевидно, распространенность хлеба, испеченный в печи.

Для истории хлеба интересно и поучительно еще одно иранское — хорезмийское — слово: *pakand*. Оно происходит от древнеиранской формы: **upa-kanta* — первоначальное значение которой должно быть «хлеб,» закопанный, или завернутый (в пепел)». Согласно этому в области иранских языков, кроме древнеперсидского слова *nikāna*, существовало и другое слово со значением «испеченный в пепле хлеб», что делает бесспорным отсутствие у иранских племен общего названия даже самого древнего сорта хлеба — испеченного в пепле хлеба. Если принимать это во внимание, то кажется весьма вероятным, что у иранских племен знакомство с испеченным в пепле хлебом не восходит к гораздо более раннему времени, чем начало древнеиранской эпохи, т. е. чем первая половина первого тысячелетия до нашей эры. Это умозаключение соответствует факту, что в древнеиранскую эпоху земледелие развилось относительно поздно.

Обсуждаемые иранские слова со значением «хлеб» предоставляют ценные данные не только относительно развития хлебопечения у иранских народов. Эти слова перешли и в другие языки. Эти заимствования позволяют, хотя бы в общих чертах, проследить распространенность хлебопечения и у нескольких народов Восточной Европы и Западной Азии. Заимствование среднеперсидского слова **nikān* и, по своей вероятности, хорезмийского слова *pakand* армянами, брагуями, т. е. огузами и прочими тюркскими племенами говорит о распространенности испеченного в пепле хлеба у соседей иранцев, тогда как персидское слово *nān*, перешедшее в немало тюркских и финно-угорских языков, свидетельствует о том, что говорящие на этих языках народы ознакомились и с более развитым видом хлеба, — испеченного в печи —, посредством персов.

⁹⁶ Ф. Ефремов: Десятилетнее странствование.⁵ Moskva 1952. 59.

⁹⁷ J. Marquart: Über das Volkstum der Komanen. Berlin 1914. 89 skk., 205 sk. és Skizzen zur geschichtlichen Völkerkunde von Mittelasiien und Sibirien. OZ 8 (1920) 293 skk., 296 skk.; V. Minorsky: Hudūd al-'Ālam. London 1937. 304 skk. és Sharaf al-Zaman Tahir Marvazi on China, the Turks and India. London 1942. 107 sk.

DIE GESCHICHTE DES BROTES IM LICHTE VON DREI IRANISCHEN WÖRTERN

Am Anfang des ersten Jahrtausends vor unserer Zeitrechnung kannten die iranischen Stämme wahrscheinlich schon das Brot in seiner ältesten Art, das in Asche gebackene Brot. Diese Brotsorte nannte man im westiranischen Sprachgebiet **nikāna-* '(in Asche) gehülltes (Brot)'. Diese Bezeichnung stammt von dem wichtigsten Moment dieser Backart, nämlich von der Einhüllung des Brotteiges in heisse Asche oder Glut. Später, aber noch immer zur Zeit des iranischen Altertums übernahmen die Perser von den semitischen Völkern Vorderasiens den Gebrauch der Backöfen. Das auf diese bedeutend vollkommene Art und Weise gebackene Brot wurde von den Persern **nayna-*, d. h. 'unbedeckt (gebackenes Brot)' genannt. Der charakteristische Zug, der diese neue Art am meisten von dem in Asche gebackenen Brot unterscheidet, war nämlich, dass man es beim Backen nicht mit Asche bzw. Glut bedeckte. Das Wort **nayna-* in der Bedeutung 'Brot' übernahm man auch im ostiranischen Sprachgebiet von den Persern. In dieser Spracherscheinung widerspiegelt sich offensichtlich die Verbreitung des im Ofen gebackenen Brotes.

Noch ein anderes iranisches Wort weist auf die Geschichte des Brotes hin: das xwārizmische Wort *pakand*. Dieses kann man auf die altiranische Form **upa-kanta-* zurückführen; wonach seine ursprüngliche Bedeutung '(in Asche) gegrabenes oder gehülltes (Brot)' sein musste. Demnach lebte in dem iranischen Sprachgebiet ausser dem altpersischen Wort **nikāna-* auch noch ein anderer Ausdruck mit der Bedeutung 'in Asche gebackenes Brot'. Dies beweist zweifellos, dass die iranischen Stämme selbst für die älteste Brotsorte, das in Asche gebackene Brot, keine gemeinsame Bezeichnung hatten. Wenn man dieses in Betracht zieht, scheint es sehr wahrscheinlich, dass die iranischen Stämme das in Asche gebackene Brot nicht viel früher als am Anfang des altiranischen Zeitalters, d. h. in der ersten Hälfte des ersten Jahrtausends vor unserer Zeitrechnung kennen gelernt haben. Diese Folgerung stimmt mit der Tatsache überein, dass sich der Ackerbau bei den Indoiranern verhältnismässig spät entwickelt hat.

Die iranischen Wörter mit der Bedeutung 'Brot', mit denen sich dieser Artikel befasste, geben nicht allein in bezug auf die Entwicklung des Brotbackens bei den iranischen Völkern wertvolle Angaben, sondern wurden auch von anderen Sprachen übernommen. Diese Lehnwörter ermöglichen, dass wir die Verbreitung des Brotbackens bei zahlreichen Völkern Osteuropas und Westasiens in grossen Zügen verfolgen können. Einerseits weist die Übernahme des mittelpersischen Wortes **nikān* und wahrscheinlich auch die des xwārizmischen Wortes *pakand* durch die Armenier, Brahuen bzw. durch die Oguzen und anderen türkischen Stämme auf die Verbreitung des in Asche gebackenen Brotes bei den Nachbarn der Iranier hin, andererseits zeugt die Übernahme des persischen Wortes *nān* durch viele türkische und finnisch-ugrische Sprachen davon, dass die Völker, die diese Sprachen sprechen, auch die entwickeltere im Ofen gebackene Brotart von den Persern kennen gelernt haben.